

De llengua,
diferència i context

Quaders de l'Institut / 3

Biblioteca de Catalunya-Dades CIP

Lledó, Eulàlia

De llengua, diferència i context / Eulàlia Lledó Cunill. _ 2a ed.

rev. i corr. _ (Quaderns de l'Institut ; 3)

Referències bibliogràfiques

ISBN 978-84-393-7439-8

I. Institut Català de les Dones II. Títol III. Col·lecció: Quaderns de l'Institut (Institut Català de les Dones) ; 3

1. Sexisme en el llenguatge 2. Dones _ Llenguatge 3. Llenguatge i llengües _ Diferències entre sexes

396:804.99

© Generalitat de Catalunya

Institut Català de les Dones

EDITA: Institut Català de les Dones

1a EDICIÓ: Barcelona, abril 2005

2a EDICIÓ REVISADA I CORREGIDA: Barcelona, abril 2007

DISSENY: Azuanco S.L.

IMPRESSIÓ: Altés arts gràfiques, s.l.

DIPÒSIT LEGAL: B. 18.525-2007

De llengua, diferència i context

Eulàlia Lledó Cunill

Generalitat de Catalunya
Institut Català de les Dones

SUMARI

- De què no parlarà aquest quadern / 12
- De la certesa que no es tracta simplement d'una qüestió de llengua / 17
- De la relació afectiva amb la llengua / 19
- De l'exquisida impuresa de la llengua / 20
- Del ventall disponible / 21
- Del valor simbòlic / 23
- D'alguns dels peculiars emmirallaments de llengua i realitat / 24
- De la domesticació / 27
- De quan el femení ve del masculí i el masculí del femení / 28
- Del gènere gramatical i del sexe / 31
- De les particulars relacions entre gènere i sexe / 36
- De l'economia de la llengua / 40
- Del sexisme i de l'androcentrisme / 44
- De la ideologia i de les mentalitats (o a la llengua el que és de la llengua) / 51
- De quan s'invisibilitza o s'exclou les dones i de quan no / 54
- De l'ordre d'aparició / 68
- D'algunes qüestions de concordança / 73
- De noms, minimitzacions, especificacions i animalitzacions / 78
- De l'incert ús del masculí per defecte / 86

*A l'Eugènia i a l'Helena,
que tenen la llibertat de dir el que volen*

EL QUADERN QUE ha elaborat Eulàlia Lledó, *De llengua, diferència i context*, ens exposa una sèrie de reflexions imprescindibles entorn de l'ús androcèntric i sexista de la llengua, una qüestió que ha despertat opinions diverses però que ens obliga, a totes i a tots, a fer un esforç comú per superar els biaixos presents a la llengua.

El llenguatge és un símbol cultural i identitari que reflecteix el nostre imaginari col·lectiu i la nostra consciència personal com a dones i com a homes. No obstant això, el llenguatge no és un instrument que expliqui la realitat social, econòmica, cultural i de poder, sinó al contrari. Són precisament aquestes estructures socials, econòmiques, culturals i de poder les que configuren i determinen el llenguatge. En altres paraules: el llenguatge no explica la realitat; la realitat explica el llenguatge. En societats com la nostra, on les dones encara patim discriminacions per raó de sexe, el llenguatge recull aquestes discriminacions i les reproduïx en les seves estructures. Com molt bé sintetitza Eulàlia Lledó, «molts cops es diu que la llengua és sexista, quan en realitat el que és sexista és la ideologia, la ment de les persones».

Una de les característiques més atractives d'aquest QUADERN és la seva capacitat de fer entendre aquesta

dinàmica esbiaixada de la llengua de manera pedagògica, i d'aportar molts exemples de converses quotidianes o de reculls de premsa. Són manifestacions de la llengua que ens podem trobar a diari en tota mena de situacions i que ens fan palesa la *inèrcia* amb què moltes vegades ens expressem i reproduïm biaixos de gènere. Aquesta inèrcia és fruit d'una interiorització inconscient de les estructures culturals, econòmiques, socials i de poder de la societat on vivim, una societat que encara prioritza l'androcentrisme i que reproduïx pràctiques sexistes.

El fet que reconeguem que la configuració del llenguatge està fonamentada en unes estructures determinades no vol dir que minimitzem la necessitat de superar les visions androcèntriques o sexistes que presenta el llenguatge. Ans al contrari, considerem que és imprescindible apostar pel dinamisme intrínsec de la llengua i aconseguir, entre tots i totes, modificar les estructures androcèntriques o sexistes que són presents al llenguatge. Els mitjans de comunicació, el món de la publicitat i les escoles són algunes de les institucions que més poden aportar en aquesta redefinició de les estructures lingüístiques i en aquesta superació de models tan necessària per adaptar-nos a la realitat canviant de la nostra societat.

El treball d'Eulàlia Lledó és una aportació imprescindible per entendre en profunditat aquestes qüestions i d'altres que planteja en la seva exposició. De la seva lectura es desprèn una voluntat per, emprant les seves

paraules, «advocar per una llengua més rica i plena, una llengua on la presència femenina s'hi encarna, s'hi inscriu i hi emmarca les diferències».

MARTA SELVA MASOLIVER

Presidenta de l'Institut Català de les Dones

També haig d'escriure't perquè el teu camp és sembrat de paraules discursives i no de la franquesa de la meua pintura. Sé que les meves frases són primàries, escric amb massa amor cap a elles i aquest amor compensa les faltes, però massa amor perjudica la feina. Això no és un llibre perquè no s'escriu així. ¿El que escric és un únic clímax? Els meus dies són un únic clímax; visc al marge.

Clarice Lispector. *Água Viva* (1944)

Aquest quadern parlarà de diferents aspectes de les relacions entre dones, llengua i els biaixos ideològics sexistes i androcèntrics. Miraré de fer un repàs als principals rudiments que em permeten i possibiliten advocar per una llengua més rica i plena, una llengua on la presència femenina s'hi encarna, s'hi inscriu i hi emmarca les diferències.

M'agradarà molt entretenir-me a parlar en aquestes pàgines d'una sèrie d'aspectes que configuren aquestes intenses, de vegades extremes, sempre apassionants, relacions i abandonar (per fi, almenys per aquesta vegada) un aspecte que en moltes ocasions marca el que escric sobre llengua, em refereixo als suggeriments o a les propostes per evitar uns redactats que no invisibilit-

zin o excloguin les dones, que no ens expulsin del discurs. Em prendré també una altra llibertat: la de posar fragments de diversos documents per mostrar alguns dels biaixos dels quals parlaré. Per il·lustrar-los fins i tot utilitzaré algun fragment de la filla predilecta de la llengua, és a dir, de la literatura.

Abans de començar he de dir que aquest quadern és deutor de moltes lectures, de força papers que he escrit anteriorment i de molta feina prèvia; també de molts estudis, comentaris, retalls, reflexions de moltes dones, tantes que és impossible anomenar-les una per una. N'hi ha tres, però, que hi han deixat directament petja, Bea Porqueres em va passar la referència d'alguna vicissitud de la paraula francesa equivalent a *acadèmica*; Mercè Otero-Vidal es va mirar amb efectiu afecte aquests papers, especialment l'apartat que parla del neutre; Begoña González va esbossar algun topant del quadern. A totes, moltes gràcies. (I a Josep M. Mestres, mestre en correcció, que ha donat una ullada de luxe a aquesta reedició.)

De què no parlarà aquest quadern

En aquest quadern no es parlarà de molts aspectes de les interrelacions entre dones i llengua. A continuació, apunto alguns dels camins que podria agafar l'anàlisi de la relació entre parla i dones però que aquest quadern no transitarà.

No es parlarà dels diferents estils de comunicació que dones i homes desenrotllem des de la infància. Es tracta d'unes diferències que són adquirides, que no són congènites, i respecte a la majoria de les quals tan sols vull fer constar que comparteixen la mateixa arrel

que causa la invisibilització o l'exclusió de les dones en determinats usos lingüístics. Habitualment, el fet que dones i homes parlem diferent no es percep com a diferència. Per diverses raons, perquè es tendeix a pensar que tant el fet que dones i homes parlen diversament, com l'existència de paraules tabú, és propi de llengües o de societats «primitives», en comptes de veure que les llengües funcionen gairebé de la mateixa manera, que són igual de simples o de complicades, en definitiva, d'alegrar-se i celebrar l'agermanament íntim de les llengües del món.

Una altra causa important per la qual no es percep és perquè es tendeix a percebre com a parla, com a llengua, el que parlen en general els homes i a menystenir i a minimitzar la parla de les dones, és a dir, a veure-la com una desviació de com s'ha de parlar, excèntrica al fet de parlar amb propietat i objectivitat. És per això que poden funcionar tòpics com el que diu que les dones parlen molt, que les dones, de fet, parlen massa, aquest partit pres depèn d'un altre tòpic: el que afirma que les dones no tenim res important a dir.

Encara que un recorregut per les dites i refranys que es dediquen a relatar (generalment a reprimir) la parla de les dones ho posaria de manifest, tampoc tractarà aquest quadern de com s'han valorat (i valoren) les parles de dones i d'homes, tot i que aquest és un altre viarany apassionant que inclouria en el seu recorregut el recompte de les diferents maneres d'explicar una mateixa cosa segons ens vingui de les dones o dels homes; o també com es parla a les unes i als altres.

També ho revelaria l'anàlisi de molts dels estudis sobre dialectologia realitzats fins fa dos dies, estudis que en general no prenen les dones com a informants per una sèrie de raons (o desraons); en destaquen les següents:

1. la presumpció de les dones els feia refinar la parla;
2. no tenien suficient coneixement sobre els temes al voltant dels quals s'articulaven els qüestionaris (¿qui decidia el que havien de preguntar els qüestionaris?, ¿com és que no recollien els aspectes de la vida que interessaven les dones i sobre els quals elles tenien coneixement i experiència?);
3. els era difícil mantenir l'atenció durant un període llarg de temps;
4. com que tot el dia treballen, estaven poc disponibles per contestar els qüestionaris (potser haurem de posar en dubte aquella excusa que atribueix algunes situacions de les dones al fet que no treballen i que postula, per tant, que quan les dones treballin els drets i la llibertat els cauran del cel).

Finalment, no es parlarà tampoc de quines veus (em refereixo al to i a la textura) es valoren més i quines menys. Una tarda escoltant la ràdio, veient la televisió (anuncis inclosos), pot donar moltes pistes sobre els diferents drings de la veu humana, sobre quines són creïbles, de quines es considera que et pots refiar. Només vull apuntar que quan Margaret Thatcher va ser primera ministra, va ser sotmesa a una sèrie de sessions per fer-li baixar el to de veu, perquè es considerava que la seva veu («massa» aguda) era completament

inadequada i impròpia de l'important càrrec públic que exercia. Després d'aquesta particular domesticació, el seu to va baixar 46 Hz, la meitat de la diferència mitjana entre les veus femenines i masculines.

Evidentment, tots aquests aspectes parteixen de la mateixa premissa que esbiaixa qualsevol altra faceta de la realitat: parteixen de la base que tot allò masculí és central, normatiu i bo; que tot el que és femení és excèntric, una desviació de la norma i, per tant, menyspreable i silenciàble. Si no tinguéssim això en consideració, no podríem comprendre per què passa el que passa.

Al començament de l'apartat, deia que dones i homes despleguem diferents estils de comunicació; això no vol dir de cap manera que les estratègies de les dones (o dels homes) siguin uniformes o fins i tot marquin un únic estil. Per això l'acabo amb dues opinions contraposades sobre les estratègies de comunicació de les dones, amb el benentès que les dues parlen del que passa a les dones, del que fem, i que cap d'elles desautoritza l'altra o n'invalida l'opinió, simplement en mostren algunes diferències. El primer fragment és de l'important article d'Hélène Cixous «El riure de la medusa».

D'alguna manera l'escriptura femenina no deixa de fer repercutir l'esqueixament que, per a la dona, és la conquesta de la paraula oral – «conquesta» que es realitza més aviat com un esquinçament, un vol vertiginós i un llançament de si, una immersió. Escolta una dona mentre parla en una assemblea (si no ha perdut l'alè dolorosament): no «parla», llança a l'aire el seu cos tremo-

lós, es deixa anar, vola, tota ella esdevé la seva veu, sosté vitalment la «lògica» del seu discurs amb el seu cos; la seva carn diu la veritat. S'exposa. En realitat, materialitza carnalment el que pensa, ho expressa amb el seu cos. En certa manera, *inscriu* el que diu, perquè no nega a la pulsio allò que té d'indisciplinable, ni a la paraula el que té d'apassionada. El seu discurs, fins i tot «teòric» o polític, no és mai senzill ni lineal, ni «objectivat» generalitzat: la dona arrossega la seva història en la història.¹

El segon és d'un assertiu article de Nina Baym.

En realitat, «les dones» no s'estan resignant al silenci i a no parlar; no podem permetre'ns aquest luxe, i a mesura que, cada cop més nombroses, entrem a la plaça pública, no estem callades i no cridem (en públic). Com que volem parlar *per aconseguir un resultat*, fem servir el discurs racional seqüencial, i és evident que l'usem bé. ¿Tal vegada hem optat, llavors, per convertir-nos en *homes*? Abans d'afirmar-ho, reflexionem sobre el fet que la idea que la nostra parla és oberta, no lineal, desarticulada, fragmentada, polisèmica, s'acorda amb la idea del «sexe dèbil» irremeiablement irracional i desorganitzat que l'Altre masculí desitja. La teoria mena a un llenguatge que és immensament privat, políticament ineficient, dissenyat per fracassar. Les dones que entren en la vida pública, ja sigui com a magistrades de la

cort suprema o organitzadores de sindicats, proven empíricament que la teoria no és certa; és més, si la seguissin seria pel seu compte i risc.²

Valguin com a petita mostra de només dues de les possibles maneres –tan femenina l’una com l’altra– de parlar de les dones.

De la certesa que no es tracta simplement d’una qüestió de llengua

Vull acostar-me a la llengua explicant justament que s’haurà de tenir molt en compte al llarg de tot aquest quadern que, en el moment que algú la barreja amb dones i biaixos ideològics, ja no solament està parlant d’una qüestió de llengua (no hi ha pitjor trampa que la que diu que tot això es redueix a una simple qüestió de llengua).

I no es limita a la llengua per diverses raons. La primera podria ser la constatació que, quan es fa un lloc a les dones en la llengua, pot passar que hi hagi gent (mai la llengua) que es vegi amb cor de fer-les-en fora.

Fa uns tres anys, unes companyes de la Universitat d’Alcalá de Henares van treure a la llum uns volums on recollien una sèrie de ponències i conferències d’un congrés que havia tingut lloc anteriorment en aquella universitat. Els volums es feien esperar, trigaven i trigaven. Interrogades les companyes sobre la demora, van explicar que gairebé s’havien hagut de refer tots els textos perquè l’eina correctora de la impremta (no de qui corregia els textos, no de les curadores que havien donat els textos com a bons) es veu que no reconeixia les paraules «feminista» i «feministes» i proposava en lloc

seu «femenina» i «femenines». La impremta, sense consultar tan peregrines substitucions, les va executar totes. Es dóna el cas que, en tractar-se de doctes textos universitaris, hi havia moltes d'altres paraules que l'eina correctora no admetia; eren uns textos, per exemple, curulls de «desconstruccions», «rearticulacions», fins i tot hi pul·lulaven «queers» i «ciborgs» a dojo, però d'aquests mots, encara que l'eina correctora tampoc els admetia, no en van tocar cap. De fet, la impremta va dir que no haurien gosat tocar mai una paraula d'una autora o autor (no ho van dir ben bé així, és clar). La pregunta pertinent ja no és ni tan sols per què van decidir canviar unes paraules sí i d'altres no, sinó qui es devien pensar que havia escrit els textos (que eren bastants) que contenien paraules tan planeres, bàsiques i justes com «feminista» i «feministes».

Un altre cas molt diferent però que mostra un altre aspecte del mateix, és a dir, que aquesta qüestió va molt més enllà de la llengua, el tenim en algunes de les respostes a una pionera ordenança municipal de Burlada (Pamplona). Aquest Ajuntament l'any 2004, en aplicació d'una llei (la Llei foral 33/2002), va decidir valorar amb un 5% l'ús d'un llenguatge no discriminatori en les proves de totes les convocatòries públiques de llocs de treball de l'Ajuntament (de fet, sense competència en aquest tipus de llengua és impossible aplicar l'esmentada Llei foral). Aprovada l'ordenança per majoria en el Ple municipal, alguns organismes jurídics (no ho va fer en canvi cap dels organismes que vetlla per la igualtat) van al·legar que no hi havia cap llei d'àmbit superior que avalés la mesura. Sembla evident que no

hi ha tampoc cap llei d'àmbit superior que avaluï (habitualment les lleis no entren en aquests detalls) que s'hagi de dominar la gramàtica o la sintaxi, o que s'hagin de tenir coneixements d'informàtica (es podria dir fins i tot que exigir aquests coneixements és clarament discriminatori per a les persones que no els dominen), els organismes jurídics només van qüestionar, però, precisament els coneixements sobre llengua.

Vagi, doncs, per davant que aquest quadern no parlarà *només* de llengua sinó que s'haurà de tenir molt en compte que la ideologia, en aquest cas què es pensa, què se sent, respecte a les dones (i qualsevol aspecte de la realitat que les afecta), tenyirà sempre el discurs.

De la relació afectiva amb la llengua

Molt breument, i seguint aquest fil, s'ha de fer esment també que les paraules no són mai neutres ni anodines (ni en aquest ni en cap altre sentit): n'hi ha que entusiasmen i enamoren, hi ha paraules que no agraden gens ni mica, n'hi ha d'odiades. De fet, qualsevol parlant té una sèrie més o menys gran de tabús íntims que li fa rebutjar algunes paraules, que fa que procuri no dir-les o que acabi per no dir-les mai. En canvi, n'hi ha algunes que sembla que expliquin matemàticament allò que es vol dir, que són justíssimes i exactes, que tenen un dring amorosíssim a l'orella; és lògic, doncs, que a aquestes paraules ens les estimem molt (i les usem amb ganes).

Per això no ha d'estranyar que molts cops, quan sentim una paraula nova, ens sigui difícil admetre-la o almenys sigui difícil que ens soni bé; és possible, d'entrada, que grinyoli una mica. Passa alguna cosa sem-

blant quan se sent una música, una cançó, per primer cop: de vegades costa fer-te-la teva, entendre'n l'harmonia; però, en canvi, en ocasions al cap d'uns mesos et trobes que la taral·leges amb gust. Així, per exemple, quan per no deixar les dones fora del discurs s'hi introdueix una paraula nova o una derivació inhabitual, hi ha gent que les rebutja, i no necessàriament perquè estigui en contra d'un llenguatge que reculli la presència de les dones. Davant d'un genèric com *alumnat* hi ha persones que de primer diuen que no l'usaran mai adduint que és una paraula molt «freda» o molt «lletja»..., ignoro com s'avalua la lletjor o la fredor d'una paraula, però entenc que el que volen dir és que no els sona bé, que encara no és «seva» i no ho és perquè no hi han tingut cap relació abans.

Això comporta que hi hagi persones que prefereixin dir «professores i professors» que no pas «professorat». Perfecte, això vol dir també que hi ha més d'una manera de denominar la realitat quan es tracta de guarnir el discurs també amb les dones. La qüestió és sentir-se a gust amb el que es diu i dir-ho el més formosament possible, perquè com més bell és el discurs, més diu.

De l'exquisida impuresa de la llengua

Fruit de les innovacions (que sens dubte enriqueixen la llengua) provinents del desig de visibilitzar les dones i els seus sabers i experiències, m'ha semblat detectar que en el català s'estan introduint paraules –a cops vénen de lluny– per denominar grups de persones que ocupen determinades funcions; així, hi ha alguna irrupció, de moment tímida, de paraules provinents del cas-

tellà d'Amèrica, com per exemple, *dirigència* o, en aquest mateix sentit de denominació d'un grup humà (i no en el sentit de càrrec, gestió, oficina o temps que una persona ocupa el càrrec), la paraula *gerència*.

De la mateixa manera que m'ha semblat detectar que alguna paraula genèrica molt usada en català ja sigui per denominar una nena o un nen com és la de criatura, s'està introduint en el castellà en el mateix sentit que li donem en català, quan abans en castellà se la reservava gairebé exclusivament per a d'altres sentits. Gangues de les llengües en contacte.

De vegades es critica el fet d'importar paraules d'altres llengües, perquè això va en detriment de la llengua que les importa. No entraré en les causes, els perills i la hipotètica necessitat o no de l'arribada massiva de paraules que poden substituir paraules existents en la llengua que les rep; simplement apuntaré el fet que seria difícil parlar de música clàssica, d'òpera, posem per cas, si haguéssim de bandejar els italianismes, o que ens seria ben difícil menjar segons què, si amb el *què* no s'hagués agafat també el nom de la menja. De vegades es parla de la puresa de la llengua com si fos una virtut, un mèrit; però si alguna característica tenen la majoria de les llengües és que són impures, és que són mestisses, és que necessiten, creixen i es nodreixen, del contacte amb d'altres llengües.

Del ventall disponible

La llengua posa al nostre abast un ampli ventall de possibilitats per dir una mateixa cosa. Es pot veure en com triem automàticament el registre segons amb qui par-

lem o el que volem (no és el mateix demanar un llibre a una professora, a una alumna, a un germà...).

És francament tranquil·litzador saber que hi ha més d'un recurs per dir la cosa més simple. Cada llengua agafa del seu sac de possibilitats una de les possibles maneres de dir-la. Per exemple, aquí, d'una aigua que no és freda en diem *aigua natural*, és evident que en podríem dir «aigua del temps» com en diuen al País Basc quan parlen en castellà, el català ens ho permet; de la mateixa manera que tenim la paraula *negre* i així podríem denominar el cafè com fan en alguns llocs de parla anglesa. Valguin aquests casos com a exemples menuts del fet que la llengua té una panòpia gran per poder dir una mateixa cosa. Saber que existeixen les paraules *persona* i *ésser humà*, fan que la tria de la paraula *home* com a falsa alternativa per denominar la humanitat posi de manifest que la llengua no *obliga* a fer-ho així, sinó que és una elecció ideològica. Saber que a filles i a fills se'ls pot denominar exactament així però també, *canalla*, *criatures*, *filles* i *fills* o, fins i tot, en segons quins contextos, *descendència*, posa de manifest que la llengua no ens constreny a fer-ho amb un parcial masculí. La relació afectiva de què es parlava en l'apartat anterior és possible que influeixi en la tria d'una o una altra de les possibles paraules.

El cúmul de recursos disponibles per dir qualsevol cosa mostra, a més, que si alguna persona fa servir una llengua esbiaixada ideològicament en el sentit d'excloure les dones del discurs no és perquè «la llengua és així», no és perquè no hi ha més manera de dir-ho, sinó perquè ja li sembla bé (també s'ha de consi-

derar la possibilitat que encara no hagi trobat la manera de dir les dones).

Que la llengua, a més, no «és així», no és immutable, que és modificable, ho mostra el fet que durant un munt d'anys, les famílies i entorn, sobretot els centres d'educació, intenten modificar la llengua que parla l'alumnat. Si no fos mudable, canviable, les professores i els professors de llengua ja podrien anar plegant.

Del valor simbòlic

L'enorme valor simbòlic de la llengua, sumat segurament també a les relacions afectives de les quals es parlava és amunt, té a veure amb el fet que la kurda Leyla Zana (Premi Sakhàrov del Parlament Europeu i candidata al Nobel de la Pau), en el moment de prendre possessió com a diputada del seu escó en el Parlament d'Ankara, després de dir la forma ritual en turc, digués en kurd la frase següent: «Ho prometo perquè els pobles turc i kurd puguin viure junts en un marc democràtic».

Encara que la política no podia tenir més bona intenció que l'expressada, aquestes dues frases, pel simple fet de ser-ho en la seva llengua materna, li van costar una condemna de deu anys a la presó (que va complir gairebé íntegrament). Difícilment es pot trobar un exemple més clar de l'alt valor simbòlic de la llengua, de l'ús d'una llengua.

Potser només (i en negatiu) la resposta que li va donar el president del Parlament Europeu, després que ella molt coherentment amb les frases que la van por-

tar a la presó, s'hi dirigís en català, atès l'origen del president. Ell, sever, tot seguit, li va recordar que el turc *també* era la seva llengua, cosa que Zana no ha dit mai. El que queda clar és que per al president del Parlament també la llengua té un fort valor simbòlic. Hi tornaré quan parli del principi d'economia.

D'alguns dels peculiars emmirallaments de llengua i realitat

Sovint s'afirma que la llengua és un mirall de la realitat, que la llengua reflecteix la realitat tal com és, i és ben cert que tenim proves que això és així: per exemple, la quantitat de paraules per denominar tots els matisos del blanc que tenen els pobles esquimals reflecteix la seva alba i freda realitat, són fruit de la necessitat de conèixer i, per tant, denominar els topants on viuen, d'anomenar i, per tant, de conèixer possibles indicis de perill. L'existència d'una paraula com *xip* respon a la introducció d'una nova tecnologia en la societat; és impossible pensar que la paraula *telèfon* hauria pogut existir abans de la invenció de l'artilugi; el compost *telèfon mòbil* retrata una realitat inexistent abans. Aquesta relació a cops fa dir a algunes persones que no cal escarrassar-se a canviar la llengua, que és inútil, que és començar la casa per la teulada, que la llengua ja canviarà a mesura que canviï la societat.

Les relacions entre llengua i realitat no van però, sempre, en aquest sentit, no són sempre mecàniques. Hi ha aspectes de la realitat iguals a tot el món que, en canvi, no es reflecteixen igual en totes les llengües. Una llengua europea com el polonès té una marca per indi-

car si una cosa és animada o inanimada; les llengües romàniques la desconeixen, obvien aquesta característica. O, sense anar tan lluny, una taula catalana i una d'anglesa no mostren diferències gaire significatives (ni una ploma, ni un llapis...); doncs bé, mentre que en català *taula* i *ploma* són de gènere gramatical femení i *llapis*, masculí, en anglès, en canvi, totes tres són paraules neutres: una mateixa realitat es concreta, doncs, de manera diferent en llengües no gaire allunyades. Això de vegades ha fet dir que l'anglès és una llengua menys problemàtica que les llengües romàniques pel que fa a les interrelacions entre gènere gramatical i sexe. No deixa de ser una dubtosa afirmació si tenim en compte les abundants males traduccions de l'anglès que patim i que s'entesten, per exemple, a traduir *woman writer* per *dona escriptora*, pèssima versió si es té en compte que en català *escriptora* és inequívocament femenina; vaja, que la paraula *dona* hi sobra (els mateixos dies que escrivia aquestes línies, rebo un correu electrònic del Centre de Cultura de Dones Francesca Bonnemaïson un fragment del qual diu: «I ja ho saps, si ets una dona artista amb obra i t'agradaria exposar a la sala virtual, consulta la web». Pena de «dona», amb l'article «una» ja es veia que ho era. Si féssim la prova de la inversió, ens donaria una redacció tal com: «I ja ho saps, si ets un home artista amb obra i t'agradaria exposar a la sala virtual, consulta la web»).

El més interessant del cas, però, és constatar que en moltes ocasions l'anglès fa servir *woman writer* per *escriptora* i *writer*, a seques (no *man writer*), per *escriptor*, això indicaria que s'agafa el masculí com a cànon,

com a centre, i, en canvi, el femení, com a específic, com a desviació de la norma, com a excèntric. Més avall es veu com aborden els diccionaris aquests casos i es mostra que la subordinació de les dones no depèn de com funciona la llengua, sinó de la ideologia i de la mentalitat de les persones.

Encara hi ha una altra relació entre llengua i realitat que vull destacar. Fa temps vaig llegir (i per molt que ho he buscat ara no he estat capaç de trobar on) que el fet que una llengua tingués diverses paraules per denominar matisos del color gris feia percebre tons del gris que parlants d'altres llengües que no tenien una paraula per dir-lo no percebien. És a dir, que a cops la paraula fa la cosa; això posa damunt de la taula una qüestió important: per existir plenament cal tenir un lloc en la llengua. De fet, les coses valorades l'hi tenen.

En aquest sentit, es perceben canvis en la denominació de diferents aspectes de la realitat; per posar un exemple planer, cada cop és més freqüent sentir parlar d'una AMPA (associació de mares i pares d'alumnes) que d'una APA. ¿Ha canviat la llengua?, ¿han canviat aquestes associacions?, ¿les mares abans no hi participaven i ara sí? Segurament és a l'inrevés: potser són els pares els que a poc a poc s'hi incorporen més. Penso que el que més ha influït en aquesta visibilització és la valoració de la tasca que porten a terme les mares, cosa que ha comportat que el seu paper sigui reconegut també en la llengua.

De vegades, anomenar una realitat és el primer pas per parlar-ne. Si una professora de literatura entra a classe i diu que parlarà, per exemple, de les escriptores

romàntiques, no tindrà més remei que explicar-les; no es tracta d'una pura qüestió de noms, ja que una denominació aparentment formal arrossegirà canvis en el contingut del que expliqui a partir d'haver-lo enunciat.

De la domesticació

El que sembla que és clar, és que en general les persones entenem i percebem la presència femenina si s'explicita, i, si no, se'ns exclou o se'ns invisibilitza del discurs; per tant, per mostrar-la, l'esmentem. Aquesta necessitat es posa de manifest a la vista que, davant de les frases següents (que ja són clàssiques): «Peris tenia un germà. El germà de Peris va morir. Però l'home que va morir no va tenir mai un germà», només una de cada sis dones i un de cada vuit homes s'adoni que és un fals enigma; que, simplement, Peris és una dona. Que se n'adoni més dones que homes vol dir que, malgrat que un dels paràmetres generals del nostre pensament sigui l'androcentrisme, les dones estan més a prop de visibilitzar i percebre la presència femenina; que només una de cada sis ho faci, parla de la necessitat d'inscriure la presència femenina en la llengua.

Paral·lelament, s'ha de tenir en compte que una pregunta com «¿de quina manera una dona pot ser mare si no té fills?», normalment arrenca complicades explicacions sobre adopcions de la majoria de persones adultes a qui es fa; però, en canvi, les criatures fins cap als cinc anys no solen tenir cap problema a respondre molt senzillament que es pot ser mare simplement tenint filles. Això mostra, un cop més, que no estem estrictament davant d'un problema de llengua i que no és cert

que el masculí inclogui lingüísticament el femení, sinó que és una convenció en la qual ens ensinistren. Posa en qüestió aquell argument que diu que «ja se sap que el masculí inclou el femení», sembla que per als infants a qui encara no s'ha obligat a interioritzar aquesta pretesa inclusió, la cosa no és així.

De quan el femení ve del masculí i el masculí del femení

Atribuir a la llengua, a la seva estructura, al seu funcionament, característiques que no li són inherents, sinó que responen a qüestions ideològiques, és una pràctica habitual que es pot percebre en diversos aspectes.

Un repàs a llibres de text de primària, secundària, batxillerat, a algunes gramàtiques, posa de manifest que n'hi ha força que regalen en exclusiva al masculí la potestat (com si de la costella d'Adam es tractés) de generar femenins.

I no solament em refereixo al fet que les paraules *dida*, *partera*, *perdiu*, generin masculins com *didot*, *parterot* o *perdigot* (en aquest cas, el peculiar final del masculí fa que es percebi immediatament), sinó que em refereixo a la capacitat de la paraula *beguina* per poder crear a partir seu un masculí com *beguí*. De fet, un diccionari tan poc suspecte de feminisme com és el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de Joan Coromines, fent servir un ordre del tot inusual als diccionaris, al bell inici de l'article que correspon a beguines i a beguins presenta les dues paraules en aquest ordre: «BEGUINA I BEGUÍ», això mostra, de passada, que el fet que els diccionaris sis-

temàticament posin primer el masculí que el femení és una convenció lexicogràfica perfectament modificable, es tracta de la mateixa convenció que fa posar primer el nom de l'home en les targetes de moltes bústies de pisos habitats per parelles heterosexuales (en parlaré més avall). L'article manté l'ordre d'aparició de femení i masculí ja que continua així: «'membre del tercer orde de Sant Francesc', 'heretge begard', 'beata hipòcrita', prové del fr. *béguine*, *-guin*, i aquest, del flamenc. 1ª doc.: fi S. XIII». El mateix diccionari quan parla d'alguns oficis, per exemple, dels derivats de la paraula *cambrà*, situa ja la primera documentació de *cambrera* en una de les quatre Grans Cròniques, en la de Pere III.

En el magne diccionari Alcover-Moll, *costurera* i *costurer* tenen entrades separades. Doncs bé, és interessant constatar que és de la forma femenina *costurera* («Ab XII sòlidos que donà a costureres que li ajudaren a fer la dita cosa») la primera de la qual hi ha documentació (datada ja l'any 1354), mentre que no situa fins al 1405, més de cinquanta anys després, la primera documentació de *costurer* («Que algun çabater o patiner costurers o missatgers de aquells no gossen fer fahena lo dissapte a vespre»). No sé si se n'ha de deduir que aquest masculí concret neix a partir del femení, ara, segur que vol dir que la primera vegada que es troba en el català escrit és en femení. En realitat costa pensar que primer hi hagués un ofici com *infermer* i a partir d'aquesta paraula es creés el femení *infermera*, més aviat sembla el contrari. Fa tot l'efecte que el fet que la paraula sigui femenina o masculina depèn de si l'acti-

vitat era pròpia (*dida*) o més sovintejada (*beguina*) per part d'un dels dos sexes. Sembla lògic que el nom de l'ofici es creés en femení si era un ofici femení i d'aquí en derivés un masculí o a l'inrevés.

De fet, en tenim una bona prova en la denominació *prostituta/prostitut*. Fins a l'edició del *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (el diccionari normatiu que va substituir el popular Fabra el 1995, a partir d'ara DIEC), el vocable deia només *prostituta* i no és fins al 1995, amb la nova edició, que se li anteposa el masculí: *protitut*. El cas d'aquesta denominació mostra que la *-a* de *prostituta* no és un mer afegit a la forma masculina, sinó que és la masculina la que la perd. Potser el mateix passa en casos com *cuinera*, *costurera*, *infermera*, etc.

Per pur androcentrisme tendim a percebre el masculí com a arrel, com a base sobre la qual es forma qualsevol altra forma; aquests casos mostren que això no és cert. De fet, en d'altres masculins hi ha pèrdues d'una o diverses lletres. Si s'agafa una família de paraules com la de *germana*, *germanor*, *germania*, *germà...*, es veu que l'única de les paraules que perd la *n* és el masculí singular; això mostra que l'arrel és *german*.

En un altre aspecte de la llengua es veu un cop més, doncs, que no som ni davant d'una mera qüestió lingüística ni d'un aspecte menor. De fet, postular que gramaticalment el femení prové del masculí, vindria a dir que la subordinació de les dones als homes és «natural», que no depèn d'una opció ideològica, d'una elecció humana, sinó que fins i tot està inscrita «genèticament» en la llengua.

Del gènere gramatical i del sexe

Abans de tirar endavant voldria explicar alguna qüestió referent a les relacions entre els conceptes de *gènere* i *sexe*.

En els casos dels oficis que s'han vist més amunt, hi ha una correspondència entre l'accident gramatical que s'anomena *gènere* i el sexe de les persones a qui descriu. Paraules com *cuinera*, *costurera* o *infermera* són de gènere gramatical femení i signifiquen dones que fan els respectius oficis. En *cuiner*, *costurer* o *infermer*, s'hi pot veure el mateix tipus de correspondència però ara entre gènere masculí i sexe masculí. En aquests casos hi ha una coincidència, un encavalcament, entre gènere gramatical i sexe de les persones.

És ben sabut, però, que les paraules d'algunes llengües, per exemple, de les romàniques, tenen gènere gramatical al marge de qualsevol relació amb el sexe. Hi ha termes com la paraula *terra* que són femenins, hi ha paraules com per exemple *món* que són masculines. També n'hi ha algunes com *mar* que són masculines i femenines, que es poden usar de les dues maneres. El fet de tenir un gènere determinat, en principi, no vol dir res més que això; no implica cap mena de jerarquització o subordinació.

Lògicament, també tenen gènere gramatical les paraules que es refereixen a l'experiència humana, és a dir, existeixen paraules, ja siguin femenines o masculines, que són realment genèriques en el sentit que recullen l'experiència o característiques de tot el gènere humà, que, al marge de si són femenines o masculines, inclouen igualment els dos sexes. Paraules o

expressions de gènere masculí com, per exemple, *el poble basc*, *veïnat*, *ésser humà* o *personatge* inclouen sens dubte dones i homes; de la mateixa manera que paraules del gènere femení com poden ser *persona*, *víctima* o *gent* no amaguen ni subordinen en absolut els homes.

És per tot això que no és rellevant el gènere gramatical, incloent-hi tota una sèrie de genèrics que s'han creat i es continuen creant per incloure les dones a la llengua. És evident que *alumnat* i *professorat* són paraules masculines, no és menys evident que inclouen les dones. O que *ciutadania* i *coordinació* (per denominar qui coordina), que són femenines, deixen entreveure, al seu torn, la presència masculina.

S'ha de tenir en compte que hi ha un altre tipus de paraules que, tot i ser en principi epicenes, és a dir, tan pròpia de dones com d'homes, com poden ser les paraules *taxista* i *lampista*, en el moment que van acompanyades d'un article, adjectiu, etc., deixen de ser-ho. En una frase com *Aquella periodista és molt bona fent guions*, el determinant *Aquella* i l'adjectiu *bona* sexualitzen l'activitat i mostren que la paraula *periodista* és femenina; en una altra com *El telefonista va ser molt ràpid*, tant el determinant *El* com l'adjectiu *ràpid* mostren que s'està referint a un home.

De tota manera, en les paraules que denominen dones i homes, el gènere gramatical i el sexe de qui anomenen normalment coincideixen, com ja s'ha vist una mica més amunt. Es pot veure també en d'altres paraules referides a oficis com *professora/professor*, *advocada/advocat*, *pageses/pagesos*... També passa en d'altres

paraules que expliquen d'altres experiències humanes: en *ciudatanes/ciudadans*, *nena/nen* o *noia/noi*, torna a coincidir, per una banda, el gènere gramatical femení amb el sexe de les dones, i, per altra, el sexe i el gènere masculí. Si es té en compte la superposició d'aquestes parelles de paraules, és fàcil veure que l'ús del masculí, ja sigui en singular per referir-se a una dona, com en plural per denominar un grup de dones o un grup mixt, és una utilització que o bé invisibilitza les dones o bé les exclou.

Poques vegades en algun nivell de la institució escolar, en llibres de text, en gramàtiques, es parla d'aquesta interrelació tan important i present en la llengua. Habitualment el gènere s'explica com un mer accident gramatical que no té cap tipus de repercussió en la representació de dones i homes en la llengua, no se li dóna més importància, ni se sol reflexionar ni fer-ho fer sobre aquesta interrelació. Cosa estranya, especialment si es té en compte que el català (i el castellà) té una tendència clara a acabar amb *-a* molts femenins referents a persones i això «arrossega» la llengua a donar aquest acabament a d'altres. A això se li ha de sumar que el català també mostra una gran tendència cap a formes diferenciades per al femení i el masculí.

Per això el català no té cap problema a crear neologismes a mesura que les dones treballen en un ofici determinat. La presència massiva de dones al ram del tèxtil va produir ja fa temps un femení com *oficiala*, en una terminació com *-al* considerada en principi invariable per a femení i masculí. La tendència es pot

comprovar en d'altres formacions de femenins que d'entrada podrien semblar conflictives. Així, es constata que *dependenta* es percep com un femení normal i corrent que cap parlant posa en qüestió, tot i que contradiu el fet que l'adjectiu *dependent* és una paraula invariable. La prova la tenim en el fet que si es forma un adverbí a partir d'aquesta paraula, el resultat és *dependentment*, cosa que mostra que la forma per a l'adjectiu femení és *dependent* (els adverbis es formen sobre l'adjectiu femení: és fàcil comprovar que l'adverbí *bàsicament* s'ha creat a partir de *bàsica* o *físicament* sobre *física*).

Si s'admet sense cap dificultat un femení com *dependenta* és perquè la tendència general de la llengua és la d'acabar els femenins en *-a*; com que, a més, n'hi ha moltes, es percep sense dificultat com un ofici femení i s'ha acabat creant una forma diferenciada per anomenar-les.

Una altra cosa seria si es tractés d'una feina considerada per algunes capes de la població (especialment per institucions que creuen que vetllen per la llengua) com a específiques dels homes i, per tant, prestigiades, llavors segurament es detectarien resistències a admetre-les. Va passar amb *consellera* en el moment que el lloc el va ocupar una dona, quan ja es veu que des del punt de vista de la llengua no hi ha cap problema a considerar una parella de paraules com *consellera/conseller*. És previsible, doncs, que el dia que hi hagi, per exemple, moltes *gerentes* s'acabin denominant així i ara estiguem vivint un període de transició amb la forma *la gerent*. Per tant, les traves a la «natural» i pacífica creació de

neologismes a mesura que el dinamisme social de les dones crea i recrea espais i paraules no són d'ordre lingüístic, sinó que rauen en la resistència d'algunes persones, d'algunes institucions, a admetre algunes paraules femenines, en aquest cas denominacions de càrrecs, considerats importants, investits de prestigi social i de poder. Intentar mantenir només la forma masculina, ve després de fracassar a mantenir apartades les dones d'aquests càrrecs o oficis. Es malda per no «tacar» certs oficis, alguns càrrecs, amb una expressió femenina i així «elevant», ni que sigui lingüísticament, a categoria d'homes les dones que els usurpen (és allò que Maria-Mercè Marçal en deia convertir una dona en «home *honoris causa*» que feien algunes institucions o homes en alguns actes).

Fins i tot es detecten «desaparicions» de dones en alguns diccionaris. En un llibre de Londa Schiebinger es pot llegir el següent:

En els anys anteriors a la fundació de l'Acadèmia Reial de Ciències va augmentar el nombre de dones que assistien a salons i acadèmies informals: acudien al Palau Preciós per als Bells Esperits dels Dos Sexes en la dècada de 1650; les cartesianes anaven a patolls als salons de la marquesa de Sévigné i de la duquessa de Maine. Les lliçons de filosofia de Louis de Lesclache estaven tan plenes de dones que posteriorment se li va retreure ser un *professeur pour dames*. La quantitat de dones que assistien a acadèmies informals va créixer a tal velocitat que el cèlebre gramàtic Pierre Riche-

let va afegir la paraula *académicienne* [*acadèmica*, com a substantiu] al seu diccionari en la dècada de 1680; hi explicava que era una nova paraula que denotava una persona del bell sexe que pertanyia a una acadèmia de *gens de lettres* [persones de lletres] que va encunyar amb ocasió de l'elecció de Madame de Houlières a l'Acadèmia Reial d'Arles.³

Doncs bé, si es comparen les edicions del *Dictionnaire de la langue françoise, ancienne et moderne* de Pierre Richelet de 1719 i 1759, es comprova que a la primera, els editors no van tocar l'observació de Richelet que deia que s'havia d'elogiar l'Acadèmia d'Arles per la seva «gloriosa conducta» envers les dones; però, en canvi, a l'edició de 1759 van eliminar-la. (Una mirada a la parella *académicien/académicienne* en alguns diccionaris francesos actuals pot ser, a part d'entristidora, molt instructiva.)

De les particulars relacions entre gènere i sexe

Després de parlar del gènere gramatical i del sexe personal, és obligat fer esment d'alguns usos confusionistes, no discriminats que es fan de les paraules *gènere* i *sexe*, així com dels seus significats.

En principi, s'entén per *sexe* la condició orgànica, masculina o femenina, d'alguns animals o plantes, és a dir, el conjunt de característiques bioquímiques, fisiològiques i orgàniques que poden dividir els éssers d'algunes espècies en femelles i mascles. Per entendre'ns: la majoria de les dones tenim la menstruació una colla d'anys a causa del nostre sexe.

S'entén per *gènere*, en canvi, el conjunt de diferències culturals i històriques existents entre dones i homes que no són genètiques ni biològiques, sinó construïdes socialment. Per entendre'ns: la valoració que fem de la menstruació no depèn de la regla en si, sinó més aviat del fet que és un afer propi de les dones. És molt possible que se la pugui trobar més dolorosa, pesada, bruta, impura, amoïnosa..., pel fet que es tracta d'una característica femenina. Fins fa poc era un autèntic tabú parlar-ne en públic, ni que fos reduït, en molts àmbits encara ho és. La petició d'un tampó o d'una compresa sempre es fa en veu baixa i dissimulant. Pensem també amb els molts eufemismes que s'usen per no anomenar-la.

Hi ha qui diu que la paraula *gènere* en el sentit que s'explica més amunt ve de l'anglès *gender*, hi ha pensadores franceses que reivindiquen que elles ja usaven la paraula *genre* abans que les angleses o almenys simultàniament. Sigui com sigui, com que és un terme encunyat per pensadores feministes de diferents camps del coneixement, algunes de les quals treballen prop de l'acadèmia o de la universitat, ha donat peu a algunes expressions realment populars (almenys en àmbits acadèmics, encara que també «sonen» en la premsa i en d'altres àmbits) com la d'*estudis de gènere*, expressió que aplegaria la investigació de les diferents situacions socials, històriques, polítiques o artístiques des del punt de vista de la diferència sexual i l'anàlisi de la repercussió de la distinció entre dones i homes en la interpretació i avaluació dels fets objectius, o una altra com l'especialment encertada *perspectiva de gènere* que indica que

es té en compte el sexe femení, les seves necessitats, sabers, interessos..., en el que s'estigui tractant.

El fet que la paraula *gènere* o expressions similars estiguin lligades a l'acadèmia fa que tinguin prestigi; a això, se li ha de sumar que la paraula *sexe* té mala premsa; igual que, per exemple, la paraula *menstruació* genera eufemismes, sembla com si el terme *sexe* grinyolés, com si a cops fes una mica de por o d'angúnia, i això ha fet que el mot *sexe* en mitjans acadèmics i universitaris s'usi poc i es vagi substituïnt per *gènere*, vingui a tomb o no hi vingui, ja que de vegades no es refereix a res més que al sexe. Hi ha un abús de la paraula *gènere* per referir-se simplement al sexe. És relativament freqüent, per exemple, que en enquestes o en estadístiques es parli del «gènere de les persones estudiades», quan en realitat s'estan referint purament al seu sexe. Es pot veure en d'altres contextos.

La idea de reforma constitucional es veia limitada en tres punts: en la inclusió dels noms de les disset autonomies, la reforma del Senat i la igualtat de gènere en la successió reial.⁴

És prou evident que es refereix a la igualtat de sexe, ¿o és que una hipotètica futura reina o rei tenen gènere i no sexe? Per no parlar de contrasentits flagrants com el de «la igualtat de gèneres» (¿i per què haurien de tendir a la igualtat si són diversos i diferents?) que treu el nas en tants de papers per esquivar la paraula *sexe*.

És per tot això que s'està imposant una denominació com *violència de gènere* per parlar de la violència que

reben les dones a mans de les seves exparelles o parelles. Es tracta d'una violència específica que té unes causes i agafa unes formes determinades pel fet de provenir d'on prové i pel fet de dirigir-se a qui es dirigeix, i que posa de manifest quin és el substrat de les relacions entre dones i homes. De fet, a instàncies de molts grups feministes (i no sense oposició, per exemple, de la Reial Acadèmia Espanyola), l'expressió consta en el títol de la llei integral de la violència contra les dones que ha estat aprovada per unanimitat al Congrés, la qual cosa reforça aquesta denominació. L'expressió *violència de gènere* ha fet fortuna i cada vegada és més popular i d'ús corrent, la premsa la utilitza profusament (fins no fa gaire es referia a aquest tipus de violència sobretot amb l'expressió *violència domèstica*).

Al marge de l'abús de la paraula *gènere*, hi ha un altre «però». Hi ha dones (entre les quals em compto) que veuen i creuen que l'expressió *violència de gènere* mixtifica, amaga el fet que aquest tipus de violència es perpetra contra les dones, extrem que la denominació no recull. Es veu com un eufemisme innecessari que amaga la naturalesa de la qüestió. En no incloure la paraula *dones* es dilueix qui la rep. Una expressió com *violència contra les dones* sembla més eloqüent de la realitat que descriu. Encara que té algun punt de vaguetat i d'indefinició, jo apostaria per aquesta denominació.

En tot cas, penso que abans d'usar la paraula *gènere*, una s'ha d'assegurar de si realment s'està referint a algun aspecte que no sigui el sexe, i si realment no és així, aleshores pensar si *gènere* hi va bé. Potser en gene-

ral la paraula *gènere* s'hauria de deixar per a llenguatges més especialitzats.

De l'economia de la llengua

Quan es parla de la necessitat (i de la justícia) de representar tota l'experiència i els sabers humans que existeixen en els diferents tipus de discursos existents, encara ara s'enarbora molts cops el principi de l'economia de la llengua no com una eina que explica els mecanismes lingüístics d'una determinada comunitat respecte a la parla oral o escrita, sinó com una arma per anorrear la presència de les dones en la llengua, ja que habitualment a la pretesa «economia» se la fa anar en el sentit de deixar de representar sempre la mateixa part de la realitat: les dones.

Sovint l'«argument» que s'esgrimeix és que no cal especificar la presència femenina perquè ja se suposa, perquè ja se sobreentén que és dins la masculina; se sol continuar dient que, a més, faria molt pesat i carregós el text, i fins i tot se sol afegir que el faria agramatical o fins i tot incorrecte.

Incidentalment he de dir que sempre em deixa perplexa –per dir-ho d'alguna manera– que hi hagi alguns homes que gosin fer aquests comentaris, és a dir, que siguin precisament ells, que estan sempre perfectament inclosos en la llengua, els que, constituint-se en jutge i part, dictaminin que hi ha un altre grup humà (per cert, gens minoritari) a qui no cal la mateixa representació simbòlica que ells tenen sempre; habitualment, a més, ho fan sense indagar com ho viuen i què en pensen les dones. El sol fet que una dona no se senti

inclosa en el masculí, per a mi és suficient argument per usar una altra fórmula.

Vull afegir, a més, que la llengua té molts aspectes antieconòmics. En una frase com «És una advocada expeditiva», hi ha per tres cops la marca de femení, és clarament redundant, però no la trobem gens carregosa. En un altre ordre de coses, la gent, especialment la que es dedica a la docència, sabem que *repetir* no vol dir necessàriament dir el mateix i que molts cops les dues o tres primeres vegades que es diu una cosa no es comprèn; només estan creant humus perquè alguna persona a la quarta, una altra, potser a la catorzena, la copsin (el cine de dones ho mostra estupendament bé).

Abans de tirar endavant i començar a mostrar que sempre que es pensa en les dones acaben apareixent en el text, m'agradaria per un moment allunyar-me un xic (menys del que sembla) d'aquesta qüestió i comparar aquells «ja s'entén, ja se suposa» que les dones estan incloses en el masculí amb una qüestió que afecta una altra economia.

Des de l'acabament del franquisme hem anat veient que el català recuperava espais de representació abans negats o perseguits. Hi ha infinitat de papers, per exemple, molts dels emesos per l'Administració, que inclouen la versió catalana i la castellana, o per citar un altre cas típic, ho fan les retolacions de moltes dependències administratives, transports públics, etc., cosa que comporta moltes més despeses que no pas fer-ho en una sola llengua. És una actitud, doncs, que va en contra de l'economia. La gent defensora d'«economitzar» costi el que costi podria argüir que, com que el cas-

tellà l'entén tothom (no hi ha parlants ja unilingües en català a l'Estat), no calen les versions catalanes. Jo he sentit dir, per contra, a gent que veu claríssim que el masculí inclou les dones i que, per tant, «no cal» representar-les en la llengua, que de cap manera es pot renunciar a simbolitzar el català en aquests escrits. Estranya, doncs, la incoherència de no voler-ho sempre i, en qualsevol aspecte (especialment en una qüestió tan important com deixar de bandejar la meitat de la humanitat). Que una cosa és economitjar i l'altra menysprear un col·lectiu majoritari.

Quan he encetat aquest apartat, he dit que volia començar a mostrar que sempre que es pensa en les dones acaben apareixent en el discurs, i, en efecte, així és. Si ens remuntem al primer text del qual es té constància en llengua catalana, em refereixo a la traducció catalana (datada entre el 1180 i el 1190) del *Forum iudicum* (o *Liber iudiciorum*), a l'anomenat *Libre jutge*, un dels primers textos jurídics catalans que es conserven, es pot llegir el següent:

Volontat d'aquel o d'aqela que testa en sa vida.⁵

En una altra compilació de lleis una mica posterior, en el *Llibre de les Costums de Tortosa* de 1272, hi ha nombrosos fragments també lliures d'androcentrisme, per exemple quan diu:

[...] e lo dit servent o serventa per alcuna raó s'exirà de son seynor o de sa dona dién que no y vol estar.⁶

Un segle més tard, un dels primers receptaris europeus, el llibre de cuina català conegut com el *Libre de Sent Soví* (segle XIV), en les primeres pàgines defineix la cuina d'una manera tan actual com bella i escaient:

La qual cosa [la cuina] és una de les gentileses que hom deu saber e fer entendre a totes natures de gents; ço és a homes i a dones, de qualsevulla estament que sia.⁷

Que no hi ha ni un bri d'innocència en una qüestió tan important com la representació simbòlica de les dones a la llengua, es pot continuar veient en d'altres casos. Quan cap al 1848 per compartir i donar sentit al mal anomenat sufragi universal, les ciutadanes franceses es van voler inscriure a les llistes electorals, els van dir que no ho podien fer perquè l'article deia: «són electors tots els francesos», i qui els negava la inscripció interpretava que precisament en aquest punt l'expressió «francesos» s'havia d'entendre –ves per on– com «tots els mascles que tenien la ciutadania francesa». Al Canadà, aquest tipus d'«interpretació» va estar a l'ordre del dia en totes les lleis a partir de 1867.

No s'acaben aquí les coincidències. A Anglaterra, també el 1867, en la segona Reform Bill, llei que concedia el vot a una gran part de treballadors urbans, es va canviar el terme *male person* ('persona mascle'), per *man* ('home'). Stuart Mill va demanar que es canviés aquesta denominació per *person* ('persona'), cosa que no va ser acceptada.

Malgrat això, el 1868, emparant-se en la llei de 1850 de Lord Romilly que establia que en els textos legals el gènere masculí incloïa el femení, algunes dones es van inscriure als registres electorals. No foren, però, admeses a les llistes. Una sentència va acabar especificant que el terme *man* es referia també a les dones quan es parlava de taxes, però no quan es parlava del vot. Sembla, doncs, que tenien molt clar, sarcàsticament clar, a qui (i sobretot per a quines finalitats) incloïa o no la paraula *home*.

Perquè ara et vagin explicant que és omnicomprendiva del gènere humà. Més avall es reprèn la qüestió de la visibilització o no de les dones en la llengua.

Del sexisme i de l'androcentrisme

L'androcentrisme

Ha arribat l'hora de plantejar dos dels paràmetres fonamentals per entendre què passa quan parlem, per entendre què passa quan intentem comunicar-nos, però, en canvi, escamotegem la presència femenina.

Primer de tot parlaré de l'androcentrisme, i d'entrada el vull descriure donant la veu a una escriptora, a Lidiya Ginzburg, que és, curiosament, una autora a qui mai no he vist que hagi estat qualificada com a feminista; segurament això té algunes explicacions que potser haurien de ser tema d'un altre quadern, jo només ho faig notar perquè cada lectora o lector a la vista del que llegirà a continuació li doni alguna volta. És un fragment que parla només d'un detall: de les cues durant el duríssim i llarg setge de Leningrad. És una mica extens però crec que val la pena aturar-s'hi.

La cua era una reunió de persones condemna- des a una comunitat física forçosa i acompanyades d'un gran aïllament interior. L'ociositat, quan no s'interpreta com a descans, com a distracció, és sofriment, càstig (la presó, la cua, l'espera per a l'ingrés). La cua és la combinació d'una total ocio- sitat i un profund desgast d'energia física. Els homes suporten molt pitjor la cua acostumats al fet que es valori el seu temps. No es tracta d'una qüestió pròpiament objectiva, sinó més aviat d'uns costums heretats. Les dones que treballen han heretat de les seves mares i àvies una falta de valo- ració del seu temps. El costum quotidià no permet posar final a aquest atavisme. L'home considera que després de la feina ha de descansar o distreu- re's: la dona, quan torna de la feina, continua tre- ballant a casa. Les cues del bloqueig s'inscrivien en el vell marc de les coses que es donen i que s'obte- nen, en l'habitual irritació i paciència femenines.

En canvi, tots els homes que apareixien per la botiga intentaven arribar fins al mostrador sense fer cua. Els homes no poden explicar d'on surt aquest sentiment interior de tenir raó davant les manifestacions de l'evident injustícia de la seva conducta. Però els homes ho saben molt bé: les cues són coses d'àvies. Segurament, ells tenen una vaga idea del fet que la legitimitat de les seves pre- tensions es basa en el fet que hi hagi tan pocs homes a les cues. Per altra banda, no es justifi- quen; o bé es comporten grollerament, o bé diuen la clàssica frase «Arribo tard a la feina». I nosal-

tres, ¿no arribem tard a la feina? (necessàriament «nosaltres»; l'home en la cua se sent individu ocasional; la dona, una representant de la comunitat). «En aquest moment tothom arriba tard a la feina», s'enfada una dona que porta una cartera. L'home furtivament amaga el pa que li acaben de donar. No té resposta a aquestes paraules; però en el fons sap que ella treballa tant com ell, fins i tot potser més, però l'actitud respecte al temps, al seu valor, a l'ús i distribució d'aquest temps és molt diferent en cadascú. I la seva actitud li dóna dret a aconseguir el pa sense fer cua. La venedora, com a persona aliena a la qüestió, ho comprèn, i molt sovint encoratja les exigències dels homes.⁸

Es podria argumentar que Lidiya Ginzburg va escriure aquest text ja fa temps, que ara les relacions entre dones i homes no són ben bé aquestes. Vull posar, doncs, al costat de l'anterior il·luminador fragment un titular d'un diari de fa ben poc. Era poc abans d'unes eleccions estatals, és d'autoria compartida i difusa, ja que només en constaven les inicials (MF/AG) i deia així: «Rajoy accepta que una dona encapçali la llista de Barcelona» (*Avui*, 13.I.2004, p. 13). És un resum esplèndid en la seva brevíssima concisió. Si s'hi aplica la regla de la inversió queda un titular tan espectacular com aquest: «Rajoy accepta que un home encapçali la llista de Barcelona», i això sense parlar del sexe (que no es pot fer en aquest cas del gènere) de qui accepta o deixa d'acceptar. Perquè després parlin de quotes (a veure quin dia s'acabaran les habituals quotes masculines).

Passo ara pròpiament a definir el concepte. L'*androcentrisme* consisteix en un punt de vista orientat pel conjunt de valors dominants en el patriarcat o, dit d'una altra manera, per una percepció *centrada* i basada en normes masculines. És agafar l'home com a mesura de totes les coses; qualsevol discurs que presenta aspectes de la vida de les dones com una desviació (a la norma) és androcèntric.

L'androcentrisme és sobretot una perspectiva. Consisteix fonamentalment en una determinada i parcial visió del món que considera que el que han fet els homes és el que ha fet la humanitat o, a l'inrevés, que tot el que ha aconseguit l'espècie humana ho han realitzat només homes; consisteix també, per tant, en l'apropiació per part dels homes del que han fet i possibilitat les dones. És pensar que el que és bo per als homes és bo per a la humanitat, és creure que les experiències masculines inclouen i són la mesura de les experiències humanes; d'una manera o altra, valorar només el que és masculí. És considerar que els homes són el centre del món i el patró per mesurar qualsevulga persona.

L'androcentrisme, és a dir, pensar només en els homes quan es parla, quan s'escriu, té indubtables repercussions en els usos de la llengua i, en més grau que el *sexisme* que es defineix més avall, és la causa i l'origen d'uns determinats usos de la llengua que tendeixen a excloure o a invisibilitzar les dones en la llengua.

Frases tan simples com «Els mestres donen classe» o «Els pagesos treballen la terra» tendeixen a invisibilitzar i a treure protagonisme a les respectives treballado-

res, tot i que se sap que tenen un paper protagonista en el primer ofici, l'educació està en gran part a tots els nivells en mans femenines i un paper majoritari en el segon, el fet de no parlar de les pageses facilita el manteniment de la ignorància respecte al fet que les dues terceres parts de la feina agrícola la devem a mans femenines.

L'androcentrisme lingüístic

El més habitual és detectar l'androcentrisme en textos que, encara que pretenen parlar de qüestions que afecten la humanitat, només parlen de l'experiència masculina; podrien servir d'exemple les dues frases de més amunt protagonitzades només per mestres i pagesos. És a dir, molts cops l'androcentrisme en aquests textos es concreta en la utilització del masculí com a pretès i fals genèric (per tant, en l'absència de femenins).

De tota manera, i sé que entro en un terreny perillós, m'agradaria que es veiés que en el discurs no cal ni tan sols que surtin explícitament persones per conformar un discurs androcèntric.

En una frase extreta d'una notícia d'*El País* (19.5.1997, p. 26) que traduïda diria: «La violència que genera la gelosia és universal», es detecta androcentrisme conceptual, ja que atribueix a tota la societat (tant a homes com a dones) una resposta violenta davant la gelosia, quan aquest tipus de violència ha estat històricament exercida, i és en general exercida, pels homes. Potser, doncs, en aquest cas l'eliminació de l'androcentrisme passa paradoxalment per visibilitzar els homes i bara-

tar-la per una redacció que podria ser més o menys aquesta: «La gelosia genera violència en una gran part dels homes».

El sexisme

L'altre concepte fonamental per entendre alguns dels usos de la llengua és el *sexisme*. En contrast amb l'androcentrisme, que com s'ha vist més amunt és sobretot un punt de vista, el sexisme és bàsicament una actitud caracteritzada pel menyspreu i la desvaloració, per excés o per defecte, del que són o fan les dones.

El sexisme és una actitud derivada de la supremacia masculina: es basa en l'hegemonia dels homes i en totes aquelles creences que la suporten i la legitimen. També es pot definir com el conjunt dels mètodes utilitzats pel patriarcat per continuar mantenint en una situació de subordinació el sexe femení. És una relació social en què els mascles tenen poder sobre les femelles.

Les creences i pràctiques socials sexistes no únicament limiten les activitats de les dones, sinó que també són una manera no pertinent de marcar distincions entre els sexes, ja que no es fonamenten en evidències. El sexisme té molta importància perquè és la pràctica de dominació que tot el món experimenta.

Així com en els textos esbiaixats per l'androcentrisme les dones no hi solen aparèixer, justament perquè l'androcentrisme fa que no siguin vistes, que no siguin percebudes, no siguin anomenades, en els discursos tacats de sexisme sí que hi solen sortir: habitualment són textos que mostren una tendència a desvalorar, a no tenir en compte, les dones, a minimitzar-les.

El sexisme lingüístic

El sexisme, encara que en menor grau que l'androcen-trisme, també té repercussions en la llengua. En una informació del diari *El Mundo* (17.II.1997, p. 34), que tradueixo, es podia llegir, «Tot va passar molt de pres-sa, va comentar ahir Mari, la primera que va sortir de casa seva en sentir la baralla». En la notícia es dona un tracte col·loquial i familiaritzant a la dona citada, que seria pertinent segurament si en parlés una persona que la conegués i la tractés, però totalment impropri del llenguatge periodístic i gairebé inèdit en les notícies que parlen d'homes. En un article de fons que cito per-què es deu justament a una ploma masculina que sem-pre va postular (i no és l'única) que el maculí incloïa el femení i que, per tant, era del tot innecessari esmentar les dones, i fins i tot incorrecte fer-ho, es detecta un possible cas de sexisme:

Hi ha gent que tot ho veu *sota un prisma*; Gal-dós els anomenava *prismàtics*. Cap als anys cin-quanta, senyorets i senyoretetes mútuament con-dignes fumaven *cilindrins* mentre castigaven la *pepsi* amb *gin*, i es dedicaven a *fer caure* dels seus lents bòlids per la carretera.⁹

És evident que quan l'autor ha pensat en la cursile-ria i els hàbits d'alguns ociosos fumadors i fumado-res, li va semblar que amb la paraula *senyorets* no que-daven ben reflectides ni incloses les senyoretetes. A diferència de la cita de Galdós, que era androcèntrica perquè només tenia en compte i anomenava el gènere

masculí i bandejava el femení, ara estem davant d'una redacció lliure d'androcentrisme. Com que és ben sabut que l'autor del fragment només se sol recordar de visualitzar i de mostrar la presència de les dones en aquest tipus de contextos, es pot parlar d'una possible actitud sexista per part seva.

De la ideologia i de les mentalitats (o a la llengua el que és de la llengua)

A hores d'ara ja es deu haver vist que la llengua no és sexista, ni racista, ni conté en la seva essència cap biaix ideològic. Les llengües, ja sé que dir-ho és una obvietat, són senzillament sistemes de comunicació, sistemes que permeten afinar molt i molt a l'hora de compartir informació, sentiments, coneixements... Amb la llengua podem dir mentides, i no per això diem que la llengua és mentidera; podem reprimir una persona, i no per això atribuïm a la llengua la repressió; podem animar, i no per això diem que és especialment encoratjadora. El que la llengua fa és radiografiar amb extrema precisió allò que es pensa; li ho hauríem d'agrair: és un sistema de coneixement extraordinari; és molt pràctica, ja que només escoltant una persona sabem de quin peu calça, si interessa o no, si es comparteixen les seves idees o no; dóna dades valuosíssimes. Si m'aparto una mica del tema que m'ocupa, no és insòlit veure en la premsa algun titular sobre la mendicitat com a problema de la ciutat i, en canvi, l'habitatge com a problema de qui no té llar (o més específicament de la joventut). ¿Com és que la mendicitat es presenta com un problema de la ciutat i no de qui l'ha de practicar? Finíssima i

explícita la redacció: el problema és veure-ho (¡quin mal d'ulls!), no ser-ho. Encara que això són figures d'un altre paner, si la notícia va acompanyada d'una foto, és més que possible que s'hi vegi *una* indigent. No és que n'hi hagi més, és que s'aprofita per presentar una dona en una postura de debilitat.

Hi ha exemples meravellosos de fins quin punt és exquisida la llengua com a eina de precisió. N'hi ha un que fa molts anys que m'acompanya en xerrades i cursos per explicar que el sexisme depèn del que vol dir qui parla i no de la llengua, i és per això que ara l'apunto aquí. El vaig sentir el mes de setembre de l'any 1994 en un espai informatiu del vespre a TV1. Una locutora (sí, en efecte, va ser una locutora, encara que això no vol dir que s'ho hagués inventat ella) informava de la visita a Espanya de Benazir Bhutto, que en aquell moment era primera ministra del Pakistan, i va dir el que traduït equivaldria a: «...la primera ministra va donar en tot moment mostres d'intel·ligència i simpatia».

Que la llengua no té cap culpa del missatge és evident; res en la llengua no obliga a adjectivar una política amb els dos substantius escollits; res en la llengua no impediria fer-ho si d'un polític es tractés. El fet de dubtar de la intel·ligència de la política (ja que, si no, no hauria calgut fer-ne esment) o de considerar que la simpatia és sempre exigible en una dona (encara que es dediqui a una cosa tan aspra com la política) no tenen res a veure amb la llengua sinó amb la ment, amb la ideologia, de qui va, diguem-ne, redactar la frase. La concisió i la brevetat d'aquesta frase plena de sentits, la mínima acotació «en tot

moment» que mostra la sorpresa que va causar que la intel·ligència i la simpatia no fossin ràfegues aïllades, casuals, sinó qualitats sostingudes en Benazir Bhutto, mostren a la perfecció l'agusadíssima, la portentosa precisió de la llengua.

Sóc conscient que insistir en què la llengua no és sexista té més d'una esquerda. Una podrien ser-ne les parelles desiguals, aquell fenomen que la sociolingüística denomina *dislocació semàntica per qüestions de gènere* que es pot constatar en el fet que no vol dir el mateix *una qualsevol* que *un qualsevol*. En femení, s'entendrà algun aspecte més o menys censurat relacionat amb la promiscuïtat; en masculí, un home mediocre, gris, anodí. No s'entén tampoc igual *una indivídua* que *un individu*. Sembla, en aquests casos, com si realment el sexisme estigués inscrit en la llengua, com si en depengués. Hi ha, però, casos que ho desmenteixen: *dona pública* era, fins fa poc, només sinònim de *prostituta*, mentre que *home públic* volia dir tota una altra cosa; a mesura que les dones es van dedicant a la cosa pública, l'expressió està agafant també aquest sentit per a les dones i s'està buidant de «moralina».

Hi ha altres tipus de fenomen. Per exemple, el fet que quan una dona està formant una criatura (amb tot el que això suposa d'esforç continuat, de despesa física i psíquica) es digui «que està esperant», com si no fes res, com si estigués permanentment asseguda en una butaca. El que és clar és que la llengua no ha obligat a crear aquesta expressió perquè es tracta d'una activitat que no sigui cabdal de *per se*, sinó que és fruit d'una consideració humana androcèntrica sobre la gestació:

es denomina així perquè la fan les dones. Res no impedeix dir «que està creant» una criatura, les i els parlants hi tenim la paraula (més amunt s'ha vist el canvi de denominació d'APA per AMPA).

De quan s'invisibilitza o s'exclou les dones i de quan no

Molts cops, doncs, es diu que la llengua és sexista quan en realitat el que és sexista és la ideologia, la ment de les persones. Partint d'aquesta base, m'agradaria analitzar alguns fragments de premsa per veure com es reflecteixen en la llengua els biaixos ideològics.

Començaré amb un petit fragment que, encara que prové d'un mitjà de comunicació, no és de la premsa. Quan redactava aquestes línies, devia ser el 17 o 18 de desembre de 2004, vaig sentir per una ràdio que un polític del tripartit, a propòsit d'una picabaralla en el si de la coalició governamental que havia sorgit sobre la futura llei electoral, va dir, més o menys, per mostrar que ja estava tip que els diguessin què havien de fer, que al seu partit «ja fa temps que s'afaiten». Ho va amollar per explicar que el seu partit era una formació adulta, constituïda per persones fetes i dretes. Va utilitzar un procediment metonímic (la part pel tot; la barba pels homes) per explicar l'edat adulta. S'hauria de saber què en van pensar i com es van sentir les conselleres, les polítiques de la seva formació, ja que molt possiblement no s'afaiten. L'androcentrisme hi és amb pèls i senyals encara que no surtin explicitats éssers humans, ja que va equiparar a una característica només masculina, no humana, la maduresa (no sé si és, a més, conscient de la perillosa semblança conceptual entre el que

va dir i l'entrada **niñada** de l'edició del 2001 i anteriors del *Diccionario de la lengua española*).

Només l'androcentrisme pot ser responsable d'una redacció tan forassenyada com la següent, trobada en una publicitat d'un llibre que pretenia que parlava del cos humà, però que segurament devia fer èmfasi en el cos dels homes com a model, com a cànon.

Reflexió dedicada al cos humà. Per tal d'analitzar algunes de les característiques del cos humà en la societat dels nostres dies, es procedeix, d'entrada, a una breu exposició de la història del cos en la cultura occidental i, més endavant, s'analitzen alguns aspectes laterals, però tanmateix essencials per a un tractament antropològic del cos com poden ser, per exemple, el cos de la dona en la cultura occidental i el patriarcalisme com a forma d'organitzar els cossos humans.¹⁰

Una asseveració com l'anterior posa de manifest la minsa universalitat de les tres primeres expressions amb *cos*, que la publicitat presenta com a genèriques, ja que només una línia després, es restringeix paorosa-ment, atès que passa a parlar d'un aspecte lateral, és a dir, marginal, i resulta que aquesta minúcia no central és, ni més ni menys, que el cos de les dones; sembla, doncs, que, quan parlava del cos humà, no es podia referir també al cos de les dones, n'estava exclòs. El *cos humà* era el dels homes.

Un altre cas flagrant d'androcentrisme es pot veure en aquest fragment d'un article de diari que parla sobre

les relacions entre Carod i Maragall, i tot d'una feia una mena d'incís antropològic generalista.

L'origen del gest ancestral de donar-nos la mà mútuament a manera de salutació prové precisament de la desconfiança. Donar la mà era una manera de demostrar a l'altre que la mà no empunyava cap mena d'arma. Però les mans, en general, ja no vinculen com abans. Als amics de veritat ja no se'ls dóna la mà. Se'ls abraça, se'ls dóna un cop a l'espatlla, fins i tot en altres cultures llunyanes es fan dos petons a la galta.¹¹

Primer es parla de «donar-nos», un *nos*, per tant, que remet a *nosaltres*, és a dir, en principi, a dones i a homes. Després s'apunta que es feia per ensenyar la bona intenció a una altra persona, tot i que la fórmula que l'articulista ha escollit és de gènere gramatical masculí («l'altre», en comptes, per exemple, de «l'altra persona»), cosa que no ajuda precisament a veure-hi una dona. La masculinitat es reforça parlant d'«amics», i, per si en quedava cap dubte, es reitera amb la descripció del cop a l'espatlla, fórmula tradicional masculina de saludar-se, segons l'autor, en algunes cultures properes. Al final del paràgraf tot es posa al seu lloc: resulta que en «cultures llunyanes» la gent (els homes es conclou, perquè les dones aquí també ho fem) es fan dos petons a les galtes. El que és clar és que hi ha cultures que no haurien de ser gens llunyanes a l'autor (¿tan lluny li queden les dones del seu entorn, la seva mare, les seves amigues?) que majoritàriament opten

pels dos petons a les galtes. Això fa que el «nos» de la primera línia, malgrat ser genèric, tingués, per a l'autor, un significat masculí.

L'androcentrisme del text rau en el fet que es descriuen els homes i no les persones; qui es descriu, és a dir, de tota l'experiència humana, a l'autor només li ha interessat la masculina, ha pensat només en els homes a l'hora fer una mica d'història d'una sèrie de salutacions. És ben lliure de fer-ho; només apunto que no parla de dones i homes; és més, bandeja l'experiència femenina.

Del fragment anterior he remarcat que en principi el *nos* era una paraula genèrica que remet a *nosaltres*; d'altres exemples mostren també que de vegades això no és ben bé així, que en realitat, es refereix només als homes. En un tros d'una crítica literària, traduïda del castellà, es pot comprovar d'una manera nítida el que explico.

Els articles de Monzó són sempre ocurrents, irònics, provocatius, però cada cop més tenen un fons d'amargor. I malgrat que a primera vista estableixen una complicitat que ens respecta, ens assenyalen i ens interpel·len directament. No només les sèries de televisió i els polítics falsegen la realitat: també nosaltres hem après a retocar i a manipular les nostres fotos per suprimir el parent o la nòvia indesitjable, i de la mateixa manera que retoquem les fotos, esborrem els compromisos i les idees d'antany per adaptar creences i records a les conveniències d'avui.¹²

En principi, tant els tres «ens» com el «nosaltres» es podrien referir a dones i a homes, a una experiència comuna. Després sembla que l'autor creu que un masculí com «els polítics» inclou tant dones com homes, que no cal fer visibles les polítiques. Ara, l'alerta la dona la presència d'una única forma femenina («nòvia indesitjable»). Si de debò es creu que el masculí inclou el femení, que és universal, plantificar-hi un «nòvio indesitjable» hauria hagut de possibilitar que tothom s'imaginés un «nòvio» o una «nòvia». Però no, l'autor hi ha posat un restrictiu femení que només interpel·la, que només assenyala un home (em permeto dubtar de la seva intenció a incloure-hi lesbianes); a partir d'aquí, es fa evident que tant els «ens» com el «nosaltres» remetent a un protagonisme masculí. És a dir, el punt de vista de l'article no és universal, és només masculí, androcèntric. L'autor hi té tot el dret, jo només ho faig notar. Dic també que és possible que moltes dones s'hi sentin excloses. Que, a més, l'única presència femenina sigui indesitjable potser es deu a exigències del guió, però és una constant en molts discursos sexistes (s'ha vist més amunt, per exemple, en les senyorettes que fumaven); per tant, cal parar-hi compte.

El punt de vista masculí, androcèntric, es pot veure també a partir d'analitzar algun pronom personal elidit, en alguna forma verbal, en principi, universal. Per exemple, en el següent fragment d'una entrevista en què un filòsof s'esplaiava sobre els drets dels animals:

- *De què parlem quan parlem de drets dels animals?*
- És una expressió problemàtica, i no pels «animals», sinó pels «drets».

–*Per què?*

–Perquè els drets no formen part de la natura, no formen part de la realitat objectiva. Els drets, els creem nosaltres amb convencions. No hi ha res a la natura que digui que tu tens llibertat d'expressió. Això ho podem dir nosaltres. I si establim que les dones tenen dret a vot, és una convenció humana, no quelcom que puguem deduir de l'estudi de l'anatomia o la genètica o els cervells. Això es decideix políticament.¹³

Es parla d'alguna cosa que hem de decidir «nosaltres» i la nostra ingenuïtat ens podria fer pensar que aquest «nosaltres» és la humanitat o almenys una part de la humanitat sense distinció de sexes (els gèneres, els deixarem en pau). Sense solució de continuïtat diu: «I si establim...», que té el subjecte del verb elidit però que és el «nosaltres» just anterior. Doncs bé, el que estableix políticament algú o alguns és, ni més ni menys, que les dones tinguin dret a vot, vet-ho aquí. *Ergo*, aquell «nosaltres» eren només els homes o el grup d'homes que ho podia decidir. Sembla, doncs, que la convenció humana a què es referia, més que «humana» era «dels homes».

D'altres cops, la presència femenina es presenta, en segon o tercer pla, com a dependent o subsidiària de la masculina.

És final d'estiu. Asseguts en una de les zones de platja de Cullera (Ribera Baixa) trobem un xicot que té quasi trenta anys i la seva dona, i un parell

d'amics més. Tots amb uns ingressos raonables, els propis de la gent que ha fet una bona butxaca domèstica treballant un dia rere l'altre. La mateixa gent que, quan arriba el cap de setmana, necessita donar un sentit a aquest esforç; procurant-se experiències ràpides i presumptament especials: les que proporciona l'ús recreatiu de la droga, el vehicle més directe per prendre vacances de la pròpia vida durant unes hores llargues i intenses. Els quatre han descobert fa uns deu anys aquesta manera d'escapar. Els quatre la continuen practicant regularment, sense pensar ni un minut a canviar de costum.¹⁴

¿Per què, en comptes de presentar un grup de quatre persones, s'ha hagut de presentar un home com a centre de tot?, ¿per què la dona ha de girar al seu voltant? Aquesta manera de presentar les dones és una constant en els diccionaris, documents on la presència femenina es concreta sovint en les relacions familiars, normalment en una relació afectivosexual amb un home.

Fins aquí, doncs, s'han vist alguns fragments androcèntrics, on els homes són protagonistes, on tot s'explica des del punt de vista d'un home, dels seus desitjos, necessitats, perspectives. Malgrat que, pel que fa a l'androcentrisme, en la major part dels exemples que s'haurien pogut posar, les dones no hi tenen cap protagonisme ni presència, he procurat posar-ne on hi apareixen, perquè es veiessin més clars.

Ara, es veuran alguns exemples de text sexista. En aquest tipus de discurs, les dones hi solen tenir una

presència destacada, esbiaixada, blasmada, molts cops, això sí, però ben visible. Encara que la majoria de discursos sexistes són en major o menor grau ofensius, insultants per a les dones (quan ho són en grau insuportable es parla ja de *misogínia*), el primer que s'analitzarà no necessàriament ho és. Es tracta de la descripció de l'escorcoll per part de la policia a diferents artistes que va tenir lloc al Congrés de diputades i diputats arran de la protesta protagonitzada per actrius i actors respecte a la Guerra d'Iraq.

D'armes, no en portaven. En l'escorcoll, els policies van confiscar una pancarta: «No a la guerra». Un registre tan minuciós a uns convidats no té precedent. Però, ¿com es podien resistir a palpar els sostenidors d'Ana Belén, mirar l'escot de María Luisa Merlo, recórrer les cuixes d'Aitana Sánchez-Gijón o de María Barranco? ¿I qui rebutjaria repassar a consciència el tors de Juan Diego Botto, abraçar Juan Luís Galiardo, analitzar el Gran Wyoming, estudiar José Sacristán o apamar Juan Echanove?¹⁵

D'entrada es constata un ordre inusual en la presentació: primer les actrius i després els actors (més avall reprendré la qüestió de l'ordre d'aparició). Habitualment l'androcentrisme fa que es posin primer els homes que les dones; en canvi, és freqüent veure l'ordre trabucat en discursos sexistes. En l'anterior fragment, segurament per la temàtica que exposa, i pel fet que l'escorcoll el fa la policia (encara que el terme és

genèric, l'habitual és imaginar-se homes sota aquesta denominació), s'ha capgirat.

En el fragment es veu com es recorre i palpa el pit de dues artistes (els metonímics «sostenidors» i «escot») i les cuixes de dues altres, és a dir, parts concretes i ben sexuades del cos. Dels cinc actors, en canvi, gens curiosament, gairebé no se citen trossos, només es «repassa» un molt ampli i genèric tors molt menys sexuat i significat que els dos termes utilitzats per a les dones per a la mateixa part del cos. A tres més, respectivament, se'ls «abraça» (que bé que t'abracin, en comptes de palpar-te), se'ls analitza, se'ls estudia en general. A l'últim se l'«apama». El grau de concreció sobre les operacions realitzades sobre ells, doncs, és molt més general, suau i no se circumscriu en una part del cos concreta.

Abans apuntava que no era estrany que dels homes no se citessin parts concretes: és una dinàmica sexista general; no tinc temps d'entretenir-m'hi ara, però pensem en l'exposició del cossos de dones i homes en la publicitat, en la visualització de dones i homes a la poesia amorosa, etc.

No vull tirar endavant sense dir que la periodista es va trobar, a l'hora de fer aquesta descripció que va del concret al general, amb els biaixos que qualsevol persona es troba a l'hora d'explicar una qüestió com aquesta. És a dir, que res més lluny de la meva intenció pressuposar-li un pensament especialment sexista o criticarla; prou va fer incloent els homes en aquest escorcoll. Perquè s'entengui el que vull dir, citaré un fragment d'una classe.

Un dia, en una classe de COU nocturn, deu fer uns deu anys (encara que això segurament no és rellevant), estava fent fer a l'alumnat exercicis de derivació i vaig proposar a l'alumnat que agafessin un radical verbal, li afegissin la terminació *-ble*, i a veure què els sortia.

Una noia de menys de vint anys, desperta, equilibrada, participativa, sense problemes de personalitat ni de cap altre tipus, de seguida en va fer una.

Va dir: «ja en tinc una!: *desitjable...*». Jo li vaig dir que molt bé, que fes una frase.

Va començar: «Un noi molt de..., ¡ai!, ¡no!», va afegir amb horror. «Una noia molt desitjable...».

Increïble. Havien estat buscant altres paraules derivades i gairebé totes les frases protagonitzades per persones, ho havien estat per homes i nois. No és estrany, atesa que aquesta és una tònica general –poc analitzada en la institució escolar–, que se li acudís, que li sortís «espontàniament», una frase amb protagonisme masculí.

En aquesta maldestra descripció es perd la cara d'horror que va fer quan va veure que se li escapava una cosa com «desitjar un noi».

Li vaig fer notar que havia estat a punt de fer una frase tan correcta com «Un noi molt desitjable», en una classe en què encara no li havia passat res a ningú per molt estrafolària que fos la frase de la infinitat que ja havíem fet durant el curs. Entre rialles, afortunadament, vam anar discutint què havia passat. Vam treure en clar que, tot d'una, li va fer molta vergonya expressar que ella «desitjava», i sobretot expressar que «desitjava un noi»... I que també li va fer «cosa» tractar així un noi... Que la frase li «sonava» estranya.

Sembla, doncs, que estem en un món en què ni gosem desitjar. Un món on posar un noi com a objecte de desig ens sembla ofensiu per a aquest noi, però no ho trobem denigrant, en canvi, quan en aquesta postura ofensiva per a un home ens hi posen o ens hi posem nosaltres. És espectacular també veure com una noia que segurament ni se li ha passat pel cap desitjar una noia, que potser no desitjarà mai una dona, troba normalíssima una frase on l'objecte del desig és una dona. Troba que el més normal del món és agafar com a punt de vista objectiu, no el seu desig, el seu possible desig, sinó el de l'altre, el que un tant per cent molt elevat de dones no té, no tindrà mai, però que és l'únic que reconeix com a normal, com a decent, com a possible, com a universal.

Passo ara a un text exemplar (que no modèlic) sobre què és això del sexisme. Les dones hi són ben presents (com correspon a un pensament sexista inscrit aquest cop en la llengua), encara que això no vol dir que hi siguin ben presentades. L'autor es queixa de la tendència dels mitjans de comunicació, en concret de la tele, a demanar l'opinió de segons quines notícies a segons quines persones (sobretot a dones).

A més a més, quan el succés és d'una certa magnitud o el consideren així, per explicar-lo, s'entrevista durant uns segons el veí o la veïna, el porter o la portera, el testimoni d'oïda o de vista, que es limita a repetir en llenguatge popular allò que acaben de dir el presentador o el corresponent, en comptes d'interrogar l'expert i, segons els

casos, convocar una taula rodona de debat com fan les televisions públiques alemanyes, belgues, franceses. A Espanya, la història explicada per la veïna!¹⁶

De l'anàlisi del fragment es desprèn que a l'autor no li sembla gens bé entrevistar ni el veí ni la veïna, ni el porter ni la portera (com que especifica en tots dos casos tots dos sexes es dedueix que parteix de la base que el masculí no inclou el femení). De seguida, però, es detecta una incoherència ja que se suposa que encara que «testimoni» és de gènere comú, el femení necessitaria l'article *la*, ara bé, potser pensa que és un cas com «víctima», paraula en què l'article també és invariable, per tant, ho deixo aquí.

Costa de creure que hagi percebut que al món hi ha veïnes i veïns, porteres i porters i, en canvi, no s'hagi adonat de l'existència de presentadores i corresponsals, ho apunto perquè a continuació es queixa del fet que el presentador, el corresponsal, no preguntí a persones solvents (segons ell, homes, ja que tampoc contempla la possibilitat de preguntar a una experta). Esbiaixada i preocupant la percepció de la realitat humana que mostra l'autor. Finalment, el paràgraf s'acaba exclamant que a l'Estat espanyol la història l'explica no una veïna o un veí, ¡sinó una veïna! Potser perquè no creu (o no percep i, per tant, no visualitza) que hi hagi veïns que es puguin dedicar a tan insensata activitat, potser la troba pròpia només de bocamolles dones.

A continuació, i per anar acabant, hi ha un fragment d'una entrevista a un estudiant amb síndrome de Down

de 5è curs de psicopedagogia. El destacat de l'entrevista deia així: «La definició. Un síndrome de Down és una persona. Amb un error cromosòmic i ja està, no s'hi ha de donar més voltes», és a dir, presentava l'expressada síndrome com un error.

–¿Podria definir que és un síndrome de Down?

–Una persona. Fixa't quina definició tan senzilla. Una persona amb una característica diferent, com ho pot ser ser dona o negre. La síndrome de Down és una característica més, no una malaltia.¹⁷

Me n'estalvio el comentari.

Al llarg de tots els fragments que s'han vist en aquest apartat, hem anat veient que la presència femenina s'acreixia (quantitativament) a mesura que es virava cap a discursos sexistes. No cal ni dir que l'absència de femenins habitualment s'argumenta dient que el masculí ja inclou el femení. Per acabar l'apartat, m'agradaria apuntar alguns testimonis de la feblesa d'aquesta opinió extrets d'un dels documents més durs de pelar que hi ha: els diccionaris, que habitualment reforcen l'exclusió de la presència femenina amb l'argument (?) del principi d'economia.

Així, malgrat que els diccionaris operin com si pensessin que no cal incloure la presència femenina, ho fan prou més del que sembla. Em basaré en definicions del DIEC. Es pot veure en les definicions de parentiu (**besnét -a**: «Fill o filla d'un nét o néta»). També ho fa precisament quan defineix comportaments que refor-

cen algun estereotip negatiu (**alcavoteria**: «Qualitat d'alcavot o alcavota. Acte, mitjà, propi d'un alcavot o d'una alcavota»). Es visibilitzen també alhora tots dos sexes profusament en oficis relacionats amb l'Església (**abacial**: «adj. Relatiu o pertanyent a l'abat, a l'abadessa o a l'abadia») o en d'altres oficis (**camperol -a**: «2 m. i f. Pagès, pagesa»). També mostra d'altres insuficiències del masculí per incloure el femení (**sexe**: «S'admeten socis d'ambdós sexes»).

Pel que fa específicament al terme *home*, molts cops venut com si pogués incloure les dones, el diccionari també ho contradiu en definicions d'elements relacionats amb el físic de les persones, especialment en la descripció d'algunes característiques lligades a l'estètica (**tros** «[pl. -ossos]: *un tros d'home [o un tros de dona, etc.]* Dit d'un home, una dona, etc., corpulents»); quan defineix característiques comunes referents a la sexualitat (**pubertat**: «1 f. Període de la vida en què l'home i la dona esdevenen aptes per a la reproducció»); en alguns oficis (**pagès pagesa**: «1 m. i f. Home, dona, del camp»).

Encara que utilitza massivament «home» i «homes» per referir-se al cos humà ja que quan es va revisar el DIEC van decidir no eradicar l'ús d'*home* com a omnicomprensiu, tria paraules realment incloents per descriure parts diverses en dones i homes (**pit, bust, cabellera...**).

Aprofito el que s'ha vist al llarg d'aquest extens apartat per reiterar:

a. que res en la llengua obliga a utilitzar el masculí com a inclusor del femení, fins i tot a cops no ho fan ni les persones ni les institucions que diuen que això és així;

b. que res en l'estructura de la llengua no té la culpa que s'ometi el femení, quan això es fa;

c. que res no obliga a visibilitzar en la llengua les dones només quan se les critica o quan es parla dels estereotips més suats.

De l'ordre d'aparició

Una altra qüestió lligada també a la ideologia i a la mentalitat, al marge, per tant, de les servituds de la llengua, tot i que se li sol atribuir com si fos una característica intrínseca, és l'ordre d'aparició de femení i masculí.

Fins i tot, molts cops es contravé l'ordre alfabètic a l'hora de posar el femení i masculí, per exemple, en els diccionaris en la parella *mestra/mestre*, es comprova que primer es posa el masculí, acabat amb *-e*, i després el femení, que ho fa amb *-a*.

Així, per no citar un cop més aquella enciclopèdia que primer col·locava Pierre Curie (al qual, per cert, dedicava força línies) i després Marie Curie (presentada com un apèndix d'ell), contravenint tota lògica que no sigui la patriarcal, el principi de realitat i la premissa que diu que els articles d'una enciclopèdia, d'un diccionari, es presenten per ordre alfabètic, acudiré a notícies o informacions de premsa.

Es poden veure casos com el següent, on sembla que el criteri ha estat anteposar els homes a les dones.

La detecció del virus de la ràbia en la sang s'ha aconseguit per primera vegada gràcies a les tècniques de genètica molecular utilitzades per

un equip de científics, entre els quals hi ha Jordi Serra-Cobo i Blanca Amengual, del Departament de Biologia Animal de la Universitat de Barcelona.¹⁸

O un com aquest altre.

El màster és dirigit per Jesús Salinas, doctor en filosofia i ciències de l'educació per la UIB, i Mercè Gisbert, professora i vicerectora de la URV.¹⁹

En tots dos, els cognoms de les dones són alfabèticament anteriors als dels homes. En l'últim cas (en l'altre no es pot saber), sembla clar, a més, que jeràrquicament va per sobre la professora.

Ara, encara sobta més trobar en un article un ordre d'aparició com el que a continuació tradueixo:

Potser sigui agosarat elucubrar sobre el que faria o pensaria el Dalí del segle XXI, però no ho és tant si analitzem la seva figura i obra des del punt de vista que ho fan els autors del documental *Dimensión Dalí*. Aquest treball de Joan Ubeda, Eli Pons i Susi Marquès obvia el Dalí histriònic.²⁰

De moment, tot i que no presenta les persones per ordre alfabètic, res. Però quan en una mena de destacat es dóna part de la fitxa tècnica del documental *Dimensión Dalí*, ja costa més d'entendre.

Dimensión Dalí

Producció de Mediapro amb la participació de la Fundació Gala-Dalí i TVE Temàtics

Direcció: Susi Marquès

Guió: Eli Pons

Producció: Joan Ubeda

És a dir, que en el cos de l'article han posat abans el productor que la directora i la guionista; realment es tracta d'un estrany ordre. Ara, potser el cas més espectacular d'ordre d'aparició, l'he trobat en una notícia (*El País*, 24.12.1997, p. 23) que parlava de maltractaments. Traduïda, diu així:

Per inhalació de fum van ser assistides tres persones: María del Carmen León i els seus fills Manuel Ángel López i Tomasa, de tres i nou anys, respectivament, encara que no estan hospitalitzats.

Al marge dels masculins invisibilitzadors de la presència femenina, les criatures, que normalment s'enumeren per ordre d'aparició (edat), en canvi, en aquest cas es presenten atenent al seu sexe i, així, s'aprofita per citar el cognom quan se cita el nen, la nena queda amb un despullat nom de fonts.

L'ordre de femení i masculí no està tampoc lligat a alguna essència lingüística. Si tornem a acudir al DIEC es pot comprovar que encara que el diccionari té la pretensió de posar sempre el masculí davant, no sempre ho fa. Es pot veure en algunes definicions, per exem-

ple, i no és casualitat, en alguna de les que tracta de la bruixeria (**sàbat**: «2 Reunió nocturna de bruixes i de bruixots»), o en alguna que en definir el cos humà n'esmenta qualitats estètiques (**coosatge**: «1 m. Tronc de la dona o de l'home quant a la seva configuració o a les proporcions»), que en recorda alguna altra que també parlava del cos de l'apartat anterior. Fins i tot es pot trobar aquest determinat ordre en una tipologia d'exemple molt concreta, que un parli de la virginitat (**verge**: «Una dona verge. Un home verge») i l'altre de l'adulteri (**adúlter -a**: «Una dona adúltera. Un home adúlter») no gosaria tampoc pensar que es deu a l'atzar.

M'he preguntat sovint com aprenem a ordenar, gairebé sempre en el sentit de posar el femení després del masculí; com és que, quan citem una parella composta de dona i home, gairebé sempre es diu «espontàniament» primer el nom de l'home.

Un dia vaig tenir-ne alguna clarícia.

Normalment, per anar a l'institut agafo l'autobús. Quan s'agafa sistemàticament el bus a la mateixa hora és fàcil arribar a conèixer part de les i els passatgers habituals, el conductor, la conductora.

A l'autobús que acostumo a agafar, hi ha una parella composta d'àvia i de nét, que fa tres o quatre parades de bus a la mateixa hora que jo.

La iaia, una dona d'uns cinquanta o cinquanta-cinc anys, es caracteritza per tenir un autèntic deliri pel nen, li cau la baba literalment faci el que faci, i molt sovint l'anima a mostrar les seves múltiples gràcies, entre elles, cantar. Un dia, poc abans de la castanyada, el xiquet cantava balbucejant, bufó, una cançó que hi feia

referència i que parlava de la fugida de la calor. L'àvia, arravatada, després de grans elogis, li va preguntar:

–¿Qui te les ensenya aquestes cançons tan maques?

–L'Anna –va respondre ell.

–¿L'Anna, i qui més?

–L'Anna, l'Anna..., i a vegades el Toni a l'hora de dinar.

–¿El Toni i l'Anna? –va capgirar ella.

–Sí, l'Anna i el Toni.

–Digues-li al Toni i a l'Anna de part meva que t'ensenyen unes cançons molt maques. ¿Li ho diràs, oi, al Toni i a l'Anna?

–Sí, «Toni, Anna, diu la meva àvia...».

Vaig afanyar-me a apuntar-ho. Sé que sembla una batalleta, però va anar exactament així. Davant meu es va desplegar, nítida, una de les maneres d'aprendre l'ordre de presentació de dones i d'homes. Vaig poder constatar que l'ordre d'irrupció de femení i masculí s'aprèn, es transmet; no és immutable, no és natural.

Potser la qüestió de l'ordre sembla una qüestió menor. No ho és pas. Pensem en les targetes de les bústies de cases i pisos. Pensem que és una de les qüestions no resoltes encara legalment en pla d'igualtat, ja que si bé hi ha hagut l'avenç que ara, quan neix una criatura, pare i mare poden escollir l'ordre dels cognoms, no és menys cert que, si no hi ha acord, es posa primer el cognom de l'home. Encara queda un xic de camí en la igualtat de drets.

Sigui com sigui, és la inscripció de l'androcentrisme en un ús concret de la llengua (ús no obligatori i perfectament i fàcilment transformable).

De fet, el mateix dia que escric aquestes línies llegeixo un exemplar del diari gratuït *Metro directe* (22.12.2004) i hi veig que en un dels titulars de la primera plana amb un cos de lletra ben generós hi diu: «La dona es distreu més al volant»; sota, en una lletra gairebé il·legible de petita, hi diu: «Però l'home és més indisciplinat i agressiu». Planes endins, a la pàgina 7, s'hi insisteix amb un titular que diu: «Les dones són despistades i els homes, imprudents». Renuncio a llegir la notícia no fos cas que intentessin convèncer-me que és molt pitjor ser despistada que indisciplinada, agressiva i imprudent.

No, realment, l'ordre habitual d'aparició de masculí i femení no és immutable, no és natural. Ni la llengua el porta inscrit, ni hi depèn.

D'algunes qüestions de concordança

Un aspecte que té relació amb el que s'acaba de veure en el sentit que el que s'hi posa en joc no és cap qüestió de llengua, sinó la inscripció en la llengua de la preeminència que es dóna als homes respecte a les dones és la concordança, les concordances que s'estableixen quan hi ha un masculí i un femení en joc.

De fet, la regla de la concordança no s'analitza mai en la major part de manuals de llengua o de gramàtiques: de vegades es descriu, se'n posen exemples, se'n prescriu l'ús, però mai no se n'expliquen les raons, si és que n'hi ha.

No en sóc una especialista; per tant, des del que jo en sé, he de dir que n'he trobat escasses referències. Cronològicament, de la primera que tinc notícia és la que hi ha en una obra de 1647, *Remarques sur la langue française*, en la qual el gramàtic francès Vaugelas escriu que «el gènere masculí és més noble», opinió repetida a partir d'aquell moment per més gent, per exemple, per les germanes Felipa Màxima i María Paula de Cabeza en la seva obra *La señorita instruida o sea Manual del bello sexo* del segle XIX, tradueixo el que en diuen:

Si fossin dos substantius, l'adjectiu es posarà en plural amb la terminació peculiar del gènere més noble, això és, el masculí.

Apel·lar a la noblesa com a raó o fonament d'una regla gramatical és, al meu entendre, una raó de poc fonament.

Pel que fa a les concordances, és especialment interessant veure dues coses, a) que no sempre s'opta per resumir, economitjar i concordar amb el masculí, i b) les freqüents errades de concordança.

Quant al primer aspecte, l'última edició d'un diccionari (2001), en aquest cas, el diccionari normatiu sobre la llengua castellana, el *Diccionario de la lengua española* de la Reial Acadèmia, en una fraseologia d'una de les seves entrades, diu el següent:

amor. *al amor de la lumbre, o del fuego.* 1. locs. advs. Cerca de ella, o de él, de modo que calienten y no quemem.

Opta, doncs, per dir (ben poc econòmicament, per cert) «Cerca de ella, o de él» en comptes de «Cerca de ellos», en un cas que, fixem-nos-hi, ni tan sols s'esmenta persones. Sembla, doncs, que és possible respectar la concordança de cada cas.

Un «nobelat» escriptor també recull cada una de les concordances amb dos objectes de gènere gramatical diferents.

El primer recurs és la ciutat, això és, Cipriano Algor, que sempre va viure en l'insignificant poble que gairebé no vam conèixer i que de la ciutat no coneix res més que allò que quedava en el seu trajecte, podrà ara gastar el seu temps passejant, vagarejant, «donant aire a la ploma», expressió figurada i caricaturesca que deu venir d'un temps passat, quan els gentilhomes i els senyors de la cort usaven plomes en els capells i sortien a prendre la fresca amb ells i amb elles.²¹

O sigui, a prendre la fresca amb plomes i capells. No en respecta l'ordre d'aparició però sí que fa concordar les plomes amb «elles» i els capells amb «ells»; per tant, no sempre convergeixen el femení i el masculí en un masculí plural.

Pel que fa a les errades de concordança, que delaten la importància més gran que es dóna al masculí (propri dels homes) que al femení (domini de les dones), les podem trobar en contextos molt diferents. En un article que parla de diferents qüestions agafant com a pretext la cuina.

Notem que sorprèn l'ús dels caps [en el suquet de peix]: el redactor o redactora era, amb tota evidència, urbanícola i burgès; de la mena de gent anomenats pels indígenes «cul blancs» (pels pantalons blancs que portaven quan estiuejaven), entre els quals el gran poeta Josep M. de Sagarra, o més tard J. V. Foix, que, justament, freqüentaven els pobles de Llançà i el Port de la Selva.²²

L'autor molt prudentment parla de la redactora o redactor (no en aquest ordre) de *La cuynera catalana* (vers 1830), la primera obra moderna de la literatura gastronòmica en català, és a dir, dóna la possibilitat que tant una dona com un home ho pugui ser ja que no li consta de quin sexe és. Ara, el que més interessa d'aquest text és veure que fa concordar «gent» (femení singular) amb «anomenats» (masculí plural). És evident que hauria hagut de dir «gent anomenada»; segurament la presència veïna de només poetes de sexe masculí, el va fer incórrer en aquesta badada.

En un altre article es pot veure el mateix. Es tracta d'una obra de teatre en la qual actuen només actrius, però el cronista s'hi refereix com a «els intèrprets». No hi ha cap problema de concordança, és més greu: el masculí s'imposa encara que no hi tingui dret ni a treure el nas.

La Colometa es desdobla en tres actrius absolutament sensationals: Mercè Pons, Rosa Renom i Montserrat Carulla no es mouen dels seus respectius bancs acarats al públic, però donen les

distintes veus de la noia que creix i es casa i passa la guerra sense ni mencionar-la i arriba a la maduresa en una postguerra grisa i dura. [...] S'ha titllat el muntatge d'excessivament estàtic. Quan hi ha coses tan potents a dir, potser no calen gaires moviments escènics. L'important és la veritat amb que els intèrprets diuen el seu rol, la fluència i el *tempo* en que es diu, la delicadesa i el frec de setí amb que es pronuncia, l'harmonia del conjunt, la capacitat evocadora dels sobris però bellíssims recursos escènics.²³

En la traducció d'un altre fragment de la magnífica obra de Lidiya Ginzburg ja citada, passa el mateix.

Cada persona de les que no prenen part directa en la lluita sabia (per les raons que fossin) que estava exclòs de la realitat general.²⁴

Si es parla de «cada persona», s'hauria de dir que estava «exclosa» i no pas «exclòs», gangues de tenir el cap colonitzat per la presència masculina. La preeminència de parlar sempre em masculí porta a aquestes desconcordances.

També trobem falses concordances a diferents definicions del DIEC. En l'anterior edició n'hi havia més, si alguna persona té curiositat per veure-les pot consultar, per exemple, les entrades **capella**, **belluguet**, **competència**. En l'edició actual encara se n'hi troben (**boca**, **energumen energúmena...**). Com a mostra, apunto la que es troba en una accepció d'**agombolar**: «Ajuntar,

posar o anar plegats (diferents persones o coses)». Tant persones com coses són femenines; per tant, més que anar «plegats», haurien d'anar «plegades».

A més, hi ha redaccions que comencen a veure's i que no «sonen» gens malament, en què es fa concordança un masculí en femení atenent a la proximitat. Fa poc vaig veure en un escrit aquest sintagma: «S'analitzaran els comportaments i les actituds valentes», on la valentia tant s'atribuïa a la paraula masculina *comportaments* com a la femenina *actituds*. De fet, ja fa temps i des de diferents àmbits²⁵ que es preconitza que la concordança de gènere de l'adjectiu es faci amb el substantiu de més a prop quan n'hi ha més d'un.

De noms, minimitzacions, especificacions i animalitzacions

D'altres biaixos marquen molts cops els textos, la llengua d'una manera sexista o androcèntrica. Per exemple, la tendència a citar les dones pel nom de fonts (algun cas ja ha estat vist més amunt), però en canvi no els homes.

En un article que es tractava d'una sèrie de problemes que presentaven les i els candidats a formar part de la Comissió Europea, es podien veure aquest tic i, de passada, encara alguns més.

El senyor Durao Barroso, antic maoista portuguès, va ser l'alcauot forçat del llit rodó de les Açores en què es van rebolcar Bush, Blair i Aznar. Ara, quan l'ardor guerrer iraqià pensa més en la retirada que en l'atac, Durao Barroso se'ns apa-

reix com un simple porter de nit: «¿Té una habitació discreta amb vistes a l'Atlàntic? És per fer un trio», li devien dir al portuguès. I Durao Barroso devia contestar: «Som gent discreta. Aquí tenen la clau i procurin no fer soroll. Al món hi ha nens». I amb el temps va arribar el moment d'eleger el cap de la Comissió Europea i, en els descarts va sortir Durao com a cavall de Troia per desactivar les vel·leitats progressistes dels comisaris. [...]

D'entrada hi haurà com a comissària d'Exteriors i de veïnatge la guapa austríaca Benita Ferrero-Waldner. No es tracta que Benita sigui de dretes i que estigui com el bombó que porta el seu cognom. La comissió és de tots, dolços i salats, conservadors i progressistes. El que passa és que la senyora Ferrero-Waldner va ser ministra d'Exteriors del Govern del xenòfob ultradretà Gorg Haider. L'escàndol europeu quan Haider va arribar al poder va posar en crisi la mateixa Unió Europea. Doncs la fràgil memòria de Durao Barroso ens ha ficat Benita al Govern. No va sola. L'holandesa Neelie Kroes, vinculada a moltes empreses multinacionals, ostentarà el sarcasme de ser la comissària de la Competència. ¿A qui servirà la senyora Kroes? Als seus antics caps o a l'equilibri europeu? Neelie pot ser molt eficaç, però no és en absolut idònia. I finalment la perla de la Comissió. Un tal Rocco Buttiglione, futur comissari de Justícia i Llibertats, ha declarat que l'homosexualitat és pecat, que la família «existeix

per tal de permetre a la dona tenir fills i estar protegida pel seu marit» i va ser un ardent opositor a l'euroordre que unificava la justícia europea.²⁶

En l'article, als homes se'ls cita habitualment pel cognom Bush, Blair, Aznar... A Durao Barroso se'l cita quatre cops per un o els dos cognoms i només una vegada se li anteposa davant la paraula *senyor*, tractament que, quan es parla de polítics, sol tenir un matis despectiu. A un altre dels homes, Gorg Haider, se'l cita un cop pel cognom i un altre cop amb el nom i el cognom, a l'últim polític que hi surt també se'l cita amb el nom i el cognom.

Vegem ara com se cita les polítiques. Se n'esmenten dues. La primera és anomenada en primera instància amb nom i cognom, Benita Ferrero-Waldner, però de seguida perd el cognom i passa a ser simplement «Benita», se l'anomena només amb el nom de fonts, tractament totalment impropri del llenguatge periodístic, ja que denominar pel nom és un mecanisme que opera com a familiaritzant amb el resultat de minimitzar la importància de la persona esmentada, a més, fa la impressió que l'articulista la conegués de tota la vida; després passa a ser la «senyora Ferrero-Waldner» i encara un altre cop se la presenta amb la denominació «Benita». L'altra política citada, Neelie Kroes, primer ho és amb nom i cognom, després se li anteposa també el tractament de «senyora» al cognom i finalment se la cita només amb el familiaritzant nom de fonts.

Hi ha una recurrència total a anteposar el tractament *senyora* al cognom quan es tracta d'una política i només

en un anecdòtic cas s'usa el tractament per a un polític. A totes dues polítiques se les cita amb el nom de fons, tractament que mai s'infligeix als polítics. Mai no se cita les polítiques pel cognom curt i net, tal com es fa en l'article la majoria de vegades per parlar dels polítics. Que l'articulista es permeti opinar del físic de la primera de les polítiques, penso que lliga molt coherentment amb la manera com intenta posar-les al seu lloc a partir del tractament que els dona quan les cita. Sobre si és pertinent parlar del físic només de les polítiques (mai dels polítics) en un article dedicat a jutjar la composició de la Comissió Europea, i si això desmereix i va en contra de la intenció de l'article, suposo que tothom deu tenir-hi una opinió; jo, el que em pregunto és si utilitzar recursos sexistes per atacar unes polítiques de dretes (recurs que només s'usa en el cas d'elles) aprofundeix la crítica a les polítiques de dretes o va en detriment de la crònica política i de les idees que sembla que vol articular l'article.

Sigui com sigui, vull remarcar la desigualtat en el tractament i l'asimetria del que es diu dels uns i de les altres.

En la premsa, a les dones fins i tot se les anomena amb diminutius. És sorprenent la quantitat de vegades que es reflecteix en els mitjans de comunicació.

Els veïns, i especialment la Feli –que ahir havia anat a la *pelu* i s'havia posat les joies i una faldilla vermella–, van ser els protagonistes màxims de la presentació del projecte d'urbanització de la Via Trajana.²⁷

Sobta aquesta necessitat, totalment gratuïta, de tractar familiarment la veïna, però que lliga amb les remarques sobre l'anada a la perruqueria i posar-se joies i faldilles vermelles, ¿o és que els veïns per anar a la presentació es van posar la roba més tronada que van trobar a l'armari? Curiosament en el peu de la foto, on ningú no abraçava ningú, hi deia: «L'alcalde Joan Clos abraça la Feli en la presentació del projecte de remodelació de la Verneda Vella».

De vegades, ni nom de fonts, ni diminutiu, ni res, el més pur i dur anonimats.

La desaparició de les pintures va ser un misteri al llarg dels anys. Durant molt temps es va pensar que havien estat destruïdes, fins que, per casualitat, una historiadora va descobrir que en el magatzem del Museu de Granollers hi havia un quadre, que pertanyia a una sèrie, amb l'escut del municipi en el marge inferior dret.²⁸

Ara, tornant a l'ús del nom en comptes del cognom o del nom i del cognom, potser el cas més curiós és el d'una entrevista a la doctora Josefina Castellví, oceanògrafa i exdirectora de la base antàrtica Juan Carlos I, on, a més, fa gala d'una modèstia molt femenina.

—No ho posis, això. Va ser un detall dels polonesos, que van ser els primers a fer un mapa cartogràfic de l'illa Livingstone on som, i van posar una platja Pepita i un cap Ballester, en honor del doctor Ballester. Antoni Ballester va ser qui va

tenir la idea que Espanya havia d'estudiar l'Antàrtida. No vaig ser jo.²⁹

És a dir, que la platja es diu «Pepita» i el cap «Balles-ter», el nom de fonts immortalitzat per a ella en un topònim, en canvi, d'ell, se n'immortalitza el cognom. Una manera de fer perdre al més ràpidament possible la genealogia femenina.

Hi ha mecanismes paral·lels als que acabem de veure. Alguns, gràcies a l'esforç i al desig de moltes, van desapareixent, per exemple, el tractament de *senyoreta* per referir-se a dones lliures. Algun altre, com posar l'article (*la*) davant del nom de dones desconegudes i no fer-ho pas per als homes, es veu encara amb certa freqüència.

La història ja és coneguda, la Lupe Villar acompanya Martín Domínguez a veure Joan Carles Doval, a qui el bateria coneixia de l'època de Rockson.³⁰

D'altres casos són una mica més sofisticats, menys evidents. Els mostraré a partir de casos trobats als diccionaris. Un biaix en l'ús de la llengua que remarca que els homes són la centralitat, que són la humanitat per defecte, i les dones, la desviació a la norma, es veu en el fet que les definicions que expliquen característiques només femenines ho indiquen, en canvi no ho fan en les que només són masculines.

Es pot veure sovint en les definicions del DIEC de peces de vestir, etc. per a l'agençament físic, **capota**:

«Capell lleuger de dona fet de palla, de roba atavellada, calada, etc.» o **xambra**: «Mena de brusa curta que es posaven les dones damunt la camisa per estar per casa».

Aquest tipus d'especificació es fa també per a les escasses definicions de malalties sexuades, a **clorosi**: «Malaltia de les adolescents caracteritzada per la pal·lidesa de la cara», s'especifica dubtosament que gairebé només la poden patir les dones; en canvi, en les masculines no es fa, **hemofilia**: «1 f. Malaltia hereditària lligada al sexe caracteritzada per una tendència a les hemorràgies abundants i difícils de contenir».

Un altre mecanisme lligat a aquests últims es veu en el fet que, quan s'utilitza la paraula *persona* o una fórmula genèrica però es pensa en les dones, s'especifica. Passa sovint en definicions pejoratives per a les dones, referides al físic o a d'altres aspectes, **bledejar**: «1 v. intr. Una persona, esp. una dona, ésser més o menys bleda; fer actes o dir paraules propis d'una bleda». També es troba que, en definicions que tracten de qüestions estètiques, no sempre l'especificació va precedida de la paraula *persona*, **faixa**: «3 Peça sencera elàstica, més d'ús femení, que també cenyeix el cos per la cintura i el ventre». També passa en entrades referides al casament, **núbil**: «1 adj. Que està en edat de casar-se, dit esp. de la dona».

En canvi, les definicions que parlen de parts del cos característiques dels homes, no ho especifiquen, **bigoti**: «Pèl que neix sobre el llavi superior, usat freqüentment en plural». Són diversos mecanismes que universalitzen tot allò que és masculí.

Un altre tòpic que reflecteixen els diccionaris i, també el DIEC, és la idea que les dones estan més a prop de la natura, per tant, dels animals. Es porta a terme a partir de l'assimilació entre dones i femelles, però es diferencia entre homes i animals. El DIEC, contràriament a quan es refereix a parts de tots dos sexes o específicament masculines, es troben definicions com la de **primípara**: «Dona, femella, que pareix per primera vegada». També es veu aquesta assimilació en definicions d'una part del cos de les dones, **vagina**: «1 f. Part de l'aparell reproductor femení dels mamífers, en forma de canal, que va de l'úter a la vulva».

En les masculines, en canvi, és freqüent l'ús de *i* o de *o* per diferenciar homes d'animals en definicions específiques, **testicle**: «1 m. Glàndula sexual de l'home i de gran nombre d'animals que produeix els espermatozoides i, en els vertebrats, les hormones sexuals», o en definicions pretesament genèriques, **carn**: «1 f. Conjunt dels músculs del cos de l'home i dels animals (en oposició a os i a pell)». Al DIEC hi ha, 12 definicions amb les paraules «dona» i «femella» a prop i, en canvi, només hi ha 3 cops, i al llarg d'una mateixa entrada, «home» i «mascle» (s'ha de tenir en compte, a més, que la presència masculina és molt més freqüent que no pas la femenina).

Un altre tic androcèntric és citar les dones marcant la relació de parentiu que tenen amb algun home. Una notícia de les detencions de quatre joves a la Xina deia:

Els detinguts són Zhang Zhengyao, que reparava els pamflets a la plaça; Wang Zhanqing, que es va encarregar de la impressió del material;

Zhang Qianfu, responsable de la copisteria, i la dona del primer, Ge Liying, que va penjar el manifest a la web maoista *La Bandera de Mao Tse Tung*.³¹

¿Per què no s'ha presentat el primer home com a marit de la quarta?, ¿és més rellevant repartir pamflets que penjar-los a la Xarxa? Als diccionaris en trobaríem exemples a desdir.

És fàcil veure, un cop més, que res en la llengua, en la seva manera de funcionar, en la seva estructura, obliga a parlar o a escriure amb els tics que s'han vist al llarg d'aquest apartat. És fàcil veure que la llengua s'ha limitat a posar de manifest el pensament, la visió que de les dones tenen algunes persones o alguna institució.

De l'incert ús del masculí per defecte

Abans d'acabar, queda com a mínim una altra qüestió: ¿què fem, què hem de pensar, per exemple, de masculins com els d'una frase tan poc comprometedora com «Compta-hi, segur que vindré»? Perquè el que és clar és que no diem: «Compta-hi, segura que vindré», o «és bàsica», sinó «és bàsic». Tampoc no diem «parlar forta»; en llatí s'utilitzava la forma neutra dels adjectius per determinar la manera com es realitzava l'acció verbal.

Sembla, doncs (jo no en sé ni un borrall), que aquestes paraules en llatí eren neutres, no eren pas masculines; però com que, tant en català com en d'altres llengües romàniques, s'ha perdut el neutre, s'ha substituït pel masculí.

Si per defecte sempre s'utilitzés el masculí, seria un argument gairebé incontestable; es faria difícil precognitzar l'ús del femení en el discurs per representar la presència, els sabers, l'experiència de les dones.

Veiem, però, que molts cops, per defecte s'utilitza el femení. Es pot veure en expressions neutres com *a la millor*, *a la pitjor*, o similars, que de vegades alternen femení i masculí com és el cas de, per una banda, *a favor meu* i, per altra, *en contra meva*. ¿Qui no ha utilitzat alguna vegada expressions com *de teves a meves*, *una de freda i una de calenta*, *a les verdes i a les madures*, *de més verdes en maduren*, *per passiva i per activa* o *aquesta és la meva*? ¿Qui no ha dit mai parlant del temps, *fa fresca* o *fa calda*? ¿No és estrany que la guineu, quan no les pot heure, digui que són verdes, quan justament es deleix per un masculí raïm, per uns carrols o uns gotims de raïm?

S'ha de pensar també en totes aquelles expressions que volen dir més o menys 'a la manera de' com les, en singular, *a la llarga*, *a la babalà*, les plurals, *a les palpenetes*, *a les fosques*, *a les bones*, o les que molts cops s'usen a la cuina: *a la romana*, *a la marinera*, encara que no sempre en femení: *al pil-pil*.

Per no parlar de tot d'expressions lligades a verbs, en algunes de les quals, com en *jugar-se-la* es podria sobreentendre *la carta* o en *anar de primera*, potser *classe*, però que ja és més difícil veure quin femení es podria sobreentendre en d'altres com *anar a la seva*, *estar de bones*, *fer-la bona*, *empastrar-la*, *passar les de Caïm*, *campar-se-la*, *saber-la molt llarga*...

Sens dubte, esbrinar els perquès d'aquests femenins il·luminarà la comprensió d'aquests fenòmens i els

camins pels quals pot anar una manera de parlar més plena, més inclusiva de les dones a la llengua.

Al marge d'això, de vegades es troben traduccions amb concordances que mostren que no és tan clar que s'usi el masculí per defecte. Ho veiem en aquesta novel·lera resposta:

–Bah, això no és res. Qualsevol pot posar-se histèrica –assenyalà Clarissa amb imprudència. L'inspector la va mirar suspicaç i ella li dedicà el seu somriure més innocent.³²

Fins i tot en la vida real (si és que és més real el que passa lluny de la literatura) se'n veuen casos. Un dimecres del novembre de 2003, parlava amb el perruquer mentre em tallava els cabells. En la impossibilitat o impertinència de parlar de futbol, de toros, de dones, parlem dels fluxos de la feina de la perruqueria: si quan hi ha pont la gent hi va més o menys, si novembre és un mes «tonto», de vegades d'estar-se tot el dia mirant el mirall, si desembre és un mes de molta feina però a batzegades, que va com va...

Tot d'una, parlant de la feina del desembre, en particular, de la gent que es fa metxes i similars, és a dir, treballs entretinguts i de molt lluïment, però que, encara que potser lentament, es va deteriorant, va dir: «I hi ha qui ve just abans de les festes perquè vol anar arreglada».

Bonica concordança del *qui* i un femení. El que és clar és que, malgrat que és una perruqueria mixta, pensava en una clienta i el que va dir ho va reflectir. No és

tan clar, doncs, que per defecte s'utilitzi sempre el masculí per una raó lingüística.

I amb això acabo. No sé quin profit trauran les possibles lectores o lectors d'aquestes línies, tot i que espero que en treguin algun, ni que sigui un somriure. Per la meua banda, vull, ara sí, acabar dient que no ha estat fins després d'escriure aquestes pàgines que he vist clarament que no tan sols el sexisme està en la ment de qui hi incorre i no en la llengua, sinó que també d'androcentrisme n'és absolutament lliure. Perquè som les persones les qui limitem i esbiaixem la llengua i no a la inversa.

¹ Hélène, Cixous (1975). «Le rire de la méduse». *L'Arc*, 61, pp. 43-44. La traducció és meva.

² Nina Baym (1999). «La loca y sus lenguajes», pp. 52-74 a *Otramente: lectura y escritura feministas*. Marina Fe (coord.). Mèxico: Fondo de Cultura Económica, pp. 59-60.

³ Londa Schiebinger (2004). Trad. María Condor Orduña *¿Tiene sexo la mente?* Madrid: Cátedra, p. 43.

⁴ Miquel Payeras. «L'any que Zapatero haurà de decidir». *El Temps*, 1075, 2005, p. 22.

⁵ Carles Duarte (1986). «La discriminació per raó de sexe en el llenguatge administratiu», pp. 129-139 a *Llengua i administració. Estudis sobre la llengua, el dret i l'administració*. Barcelona: II Congrés Internacional de la Llengua Catalana; La Magrana, p. 135.

⁶ Vegeu la nota anterior.

⁷ Jaume Fàbrega. «Menges dels Països Catalans. Un patrimoni culinari». *Serra d'Or*, 528, 2003, p. 72.

⁸ Lidiya Ginzburg (2000). *Diario del sitio de Leningrado*. Trad. Belén Marín. Barcelona: Muchnik, pp. 61-62.

⁹ Fernando Lázaro Carreter. «Espíritu de geometría». *El País*, 5.12.1999, p. 15.

¹⁰ *Serra d'Or*, 518, 2003, p. 67.

¹¹ Joan Barril. «Les mans quietes». *El Periódico de Catalunya*, 12.5.2004, p. 88.

¹² Julià Guillamon. «El arte del retoque». *Culturas*, 36. *La Vanguardia*, 26.2.2003, p. 11.

¹³ Entrevista a Jesús Mosterín. *El Temps*, 1035, 2004, p. 77.

¹⁴ Joan M. Oleaque. «Drogues del nou segle». *El Temps*, 1039, 2004, p. 77.

¹⁵ Salomé García. *El Periódico*, 6.2.2003, p. 11.

¹⁶ Jordi Garcia-Petit. «Més telesuccessos que mai». *Avui*, 29.1.2003, p. 19.

- ¹⁷ Salomé García. *El Periódico*, 17.9.2003, p. 8.
- ¹⁸ *El Temps*, 972, 2003, p. 69.
- ¹⁹ «La URV i la UIB creen tecnòlegs de l'educació». *El Temps*, 972, 2003, p. 66.
- ²⁰ Rosa Díaz. «El sueño pitagórico de Dalí». *Culturas*, 117. *La Vanguardia*, 15.9.2004, p. 25.
- ²¹ José Saramago (2000). *La caverna*. Trad. de Pilar del Río. Madrid: Alfaguara, pp. 398-399.
- ²² Jaume Fàbrega. *Serra d'Or*, 528, 2003, p. 40.
- ²³ Francesc Massip. «De Fòrums i festivals». *Serra d'Or*, 540, 2004, p. 86.
- ²⁴ Lidiya Ginzburg (2000). *Diario del sitio de Leningrado*. Barcelona: Muchnik, p. 133.
- ²⁵ Per citar dos documents ben diferents: Alma Sabatini. (1987) *Il sessismo nella lingua italiana*. Roma: Commissione nazionale per la realizzazione della parità tra uomo e donna, p. 109, i Mariano Bassols de Climent (1967). *Sintaxis Latina*, tomo II. Madrid: CSIC, p. 68.
- ²⁶ Joan Barril. «Els 'freaks' d'Europa». *El Periódico de Catalunya*, 7.10.2005, p. 88.
- ²⁷ Maria Favà. «L'alcalde Clos va de passeig». *Avui*, 20.10.2004, p. 25.
- ²⁸ Paloma Arenós. «Salamanca en el Vallès». *La Vanguardia*, 22.1.2005, vivir p. 5.
- ²⁹ Àlex Milian. «La base antàrtica es va construir per interessos polítics». *El Temps*, 972, 2003, p. 57.
- ³⁰ Joaquim Vilarnau. «Picap, vint anys de música». *El Temps*, 1077, 2005, p. 62.
- ³¹ Rafael Poch. «Mao, eternamente nuestro líder». *La Vanguardia*, 22.1.2005, p. 10.
- ³² Agatha Christie (2000). *La telaraña*. Trad. de Sonia Tapia. Barcelona: Plaza y Janés Editores, p. 108.

